

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/49/20-37>

Müşfiq Çobanov

Azərbaycan Texniki Universiteti

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0009-0008-8684-2722>

mborcali@gmail.com

“Koroğlu” eposunda Gürcüstan faktoru

Xülasə

Məqalədə məşhur Azərbaycan xalq və qəhrəmanlıq dastanlarından olan “Koroğlu”da Gürcüstan faktoru, Gürcüstanla bağlı süjet və motivlər tədqiq edilir. Göstərilir ki, şifahi xalq ədəbiyyatında bu iki xalqın dostluq münasibətləri müxtəlif şəkildə əks etdirilir. Tarix boyu qədim qonşu xalqların həyatında olduğu kimi, şifahi xalq ədəbiyyatında da dostluğun, qonşuluq münasibətlərinin izlərini görmək mümkündür. Xüsusilə, Azərbaycan dastanlarında, o cümlədən, “Koroğlu”da baş verən hadisələrdə Gürcüstanın da adı keçir, bu dastanların süjet və təsvirlərində bu yerlərin tərənnümünə rast gəlirik. Həm də ona görə ki, tarix boyu qədim türk torpağı Borçalı da bu ərazidə yerləşir, soydaşlarımızın gürcülərlə iç-içə ərazidə yaşaması onları daha da yaxınlaşdırır. Xalqın bədii düşüncəsi isə heç bir sərhəd tanımır. “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Aşıq Qərib”, “Əsli və Kərəm” və b. dastanlarda olduğu kimi, “Koroğlu”da da, Tiflis, Gürcüstan təsvirlərinə geniş yer verilir. Dastanda hadisələrin bir hissəsi məhz burada - Gürcüstanda baş verir. Dastanda Gürcüstanın müsbət obrazı, təbiət gözəlliklərinin təsviri və tərənnümü xalqlar arasındakı dostluq, qarşılıqlı etimaddan qaynaqlanmışdır. Dastanın gürcü yazılı ədəbiyyatına təsiri araşdırılır. Bu mövzuda yazılmış gürcü poeziya, nəsr və dramaturgiyasından nümunələr tədqiqatə cəlb olunur. Bir sözlə, dastanın öyrənilməsi, tədqiqi və təbliği Azərbaycan və gürcü xalqlarının dostluğunun daha da möhkəmlənməsinə, Azərbaycan-gürcü ədəbi əlaqələrinin daha yüksək səviyyədə inkişafına xidmət edir.

Açar sözlər: *Azərbaycan dastanları, xalq dastanları, qəhrəmanlıq dastanları, aşıq, yaradıcılıq, qaçaqqlıq, Koroğlu, Tiflis, gürcü, yazıçı, əsər, nəsr, pyes, dram, dastan motiv, süjet, təsvir*

Mushfig Chobanov

Azerbaijan Technical University

PhD in Philology

<https://orcid.org/0009-0008-8684-2722>

mborcali@gmail.com

The Georgian Factor in the Epic “Koroghlu”

Abstract

The article examines the Georgian factor, plots and motifs related to Georgia in “Koroghlu”, one of the famous Azerbaijani folk and heroic epics. It is shown that in oral folk literature, the friendly relations between these two peoples are reflected in various ways. As in the life of ancient neighboring peoples throughout history, it is possible to see traces of friendship and neighborly relations in oral folk literature. In particular, in Azerbaijani epics, including the events that took place in “Koroghlu”, the name of Georgia is also mentioned, and in the plots and descriptions of these epics we come across the glorification of these places. Also because throughout history, the ancient Turkish land of Borchaly has been located in this area, and the fact that our compatriots live in close proximity to the Georgians

brings them even closer. The artistic thought of the people knows no boundaries. As in the epics "Kitabi Dada Gorgud", "Ashug Garib", "Asli and Karam" and others, in "Koroghlu" a wide place is given to the descriptions of Tbilisi and Georgia. Part of the events in the epic take place precisely here - in Georgia. The positive image of Georgia in the epic, the description and glorification of natural beauties, are rooted in friendship and mutual trust between peoples. The impact of the epic on Georgian written literature is investigated. Examples of Georgian poetry, prose and dramaturgy written on this topic are included in the study. In short, the study, research and dissemination of the epic serve to further strengthen the friendship between the Azerbaijani and Georgian peoples, and to develop Azerbaijani-Georgian literary masterpieces at a higher level.

Keywords: *Azerbaijani epics, folk epics, heroic epics, ashug, creativity, fugitive, Koroghlu, Tbilisi, Georgian, writer, work, prose, play, drama, epic motif, plot, description*

Giriş

Tarix boyu bütün qədim xalqların həyatında və şifahi xalq ədəbiyyatında olduğu kimi, Azərbaycan xalqının da ruhundan süzülüb gələn, özünəməxsus ənənələrə malik olan zəngin və tükənməz folklorunda dostluq, qonşuluq münasibətləri xüsusi yer tutur. Xalqın heç bir sərhəd tanımayan bədii düşüncəsində, tarixi keçmişini, maddi və mənəvi mədəniyyətini özündə daşıyan şifahi xalq ədəbiyyatında qonşu xalqların dostluq və qardaşlıq şəraitində yaşadığını görürük. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında, xüsusilə də, xalq dastanlarımızda da eynilə belədir. Elə buna görə də, Azərbaycan xalq dastanları tarixən bütün dünya xalqlarının, eyni zamanda, hələ orta əsrlərdən qonşu və qardaş gürcü xalqının da nəzər-diqqətini daim özünə cəlb etmişdir. Təsədüfi deyil ki, gürcü ziyalıları XVI əsrdən başlayaraq Azərbaycan aşıqlarının əsərlərini, xalq qoşmalarını, bayatılarını, atalar sözlərini həm öz ana dillərinə tərcümə etmiş, həm də gürcü əlifbası ilə yazıya köçürmüşlər. Bir çox gürcü xanəndələri tərəfindən uzun illər məclislərdə oxunmuş həmin qoşma və mahnıların əlyazmalarının bir qismi indi də akademik S.Canaşiyaya adına Gürcüstan Dövlət Tarix Muzeyində və akademik K.Kekelidze adına Gürcüstan Milli Əlyazmaları İnstitutunda saxlanmaqdadır (Çobanov, 1972).

Eyni zamanda, iç-içə yaşamaları səbəbindən çox yaxşı tanıdıqları Azərbaycan xalqının həyatına, folkloruna, ədəbiyyatına və mədəniyyətinə daha yaxşı bələd olduqlarından, gürcü xalqının bir çox söz ustaları, ədəbiyyat, mədəniyyət və incəsənət xadimləri qonşu Azərbaycan xalqının həyatını öz əsərlərində zaman-zaman bu və ya digər şəkildə təsvir və tərənnüm etmişlər. Bu təsvir və tərənnümlər istər gürcü şifahi xalq ədəbiyyatında, istərsə də, gürcü yazılı ədəbiyyatında, gürcü poeziyasında, gürcü nəsrində, xüsusilə də, gürcü dramaturgiyasında geniş şəkildə ehtiva olunmuşdur. Bu ehtiva, iki dost və qonşu xalqın, eləcə də, qədim tarixə və zəngin ədəbi dostluq əlaqələrinə malik olan ədəbiyyatlar arasındakı yaxınlıqdan irəli gəlmiş, onların dostluq, qonşuluq və qardaşlıq şəraitində yaşamaları bədii düşüncəyə də sirayət etmişdir.

Tədqiqat

Tarixi keçmişə nəzər yetirdikdə görürük ki, Azərbaycan və gürcü xalqlarının dostluq münasibətləri "Kitabi-Dədə Qorqud"-dan üzü bəri bədii düşüncədə dərin iz qoymuş və özünə ədəbiyyət qazanmışdır. Sözsüz ki, burada Borçalı faktoru da mühüm rol oynayıb. Çünki, tarix boyu məhz bizim əcdadlarımız, ulu babalarımız olan türk qəbilə və tayfalarının məskunlaşıb yaşadıkları qədim Borçalı mahalı da indiki Gürcüstan ərazisində yerləşir, yüz minlərlə soydaşımızın min illərlə gürcü xalqı ilə eyni ərazidə iç-içə yaşaması onları daha da yaxınlaşdırır. Bu dostluq münasibətlərinin təzahürü gürcü xalqının Azərbaycan xalqına, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına, xüsusilə də, Azərbaycan xalq dastlarına olan münasibətdə də özünü açıq-aydın şəkildə göstərir. Gürcülərin Azərbaycan xalq dastanlarına marağı ilk növbədə onunla əlaqədardır ki, həmin dastaların bir çoxunda, o cümlədən, elə, "Kitabi-Dədə Qorqud"-da da, "Koroğlu"-da da, "Qaçaq Kərəm", "Aşıq Qərib", "Əsli və Kərəm", "Gürcü qızınan Qaçaq Kərəm", "Məhəmməd və gürcü qızı", "Mirqasım və gürcü qızı", "Pərixanım və gürcüstanlı", "Tahir-Zöhrə" və bir çox başqa dastanlarımızda da hadisələrin müəyyən hissəsi məhz indiki Gürcüstan ərazi-

sində, xüsusilə də Tiflisdə, Borçalıda, Başkeçiddə, Bolulusda, Qarayazıda, Qaraçöpdə, eləcə də, azərbaycanlıların yığcam halda yaşadıkları digər bölgələrdə cərəyan edir. Odur ki, həmin dastanların süjet xəttində Gürcüstan təsvirlərinə də geniş yer verilmişdir. Onu da qeyd edək ki, həmin dastanlarda həm dastançılıq sənəti mövzusunun əsasını təşkil etmiş, həm də Azərbaycan və gürcü xalqlarının tarixi tələlərinin bir-birinə yaxınlığı, həmin xalqlar arasında tarixən ailəvi qohumluğun mövcudluğu və onun bədii əsərlərdə, xüsusi ilə dastanlarda xalqlar dostluğu ideyasının yayılması daim diqqət mərkəzində olmuşdur.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının akademik nəşrinə görkəmli folklorşünas alimlər Fərhad Zeynalov və Samət Əlizadə tərəfindən yazılmış “Tükənməz xəzinə” adlı ön sözdə dastanın coğrafiyası haqqında söhbət açılarkən Gürcüstanın da adı çəkilir, vurğulanır ki, dastanda “Abxaziya, Baş Açıq, Ermənistan, Gürcüstan, Qafqaz, Oğuz eli, Taş Oğuz, Türküstan, Ağca qala, Alınca, Ağg hasar, Dərbənd, Trabzon, İstanbul, Qaracığ dağı, Ala dağı, Qara dəniz, Dərəşəm və s. haqqında tutarlı məlumatlar var” (Zeynalov, Əlizadə, 1988, p. 28).

“Kitabi-Dədə Qorqud”da olduğu kimi, digər dastanlarımızın bir çoxunda, o cümlədən də, Azərbaycanın ən məşhur xalq eposlarından olan “Koroğlu” dastanının da süjet xəttində, dastanda baş verən hadisələrdə Gürcüstanın və onun müxtəlif bölgələlərinin təsvirlərini açıq-aydın şəkildə görürük.

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında xüsusi yeri olan “Koroğlu” dastanı xalqımızın qəhrəmanlıq eposu olmaqla, həm də, ən gözəl məhəbbət dastanıdır. Xalq qəhrəmanı Koroğlunun Çənlibəldə məskən salıb buradan düşmənlərinin yaşadığı ayrı-ayrı bölgələrə səfərlərindən bəhs edən çoxsaylı qollardan təşkil olunmuş dastanda Koroğlunun Nigara (türkmən variantında Ağa Yunus, qazax və özbək variantlarında Ağa Yunis, Miskal pəri, Gülnar pəri, Gülnar-Ay...) məhəbbətinin bədii ifadəsi, elə onun igidliyi, cəsarəti və düşmənlərə nifrəti qədərdir. Koroğlunun Misri qılıncının bədii estetik cazibəsi də onun sazının-sözünün bədii-estetik cazibəsi ilə eynilik təşkil edir.

“Koroğlu”nun janrı elmi ədəbiyyatda əsasən Azərbaycan aşıqlarının epik yaradıcılığının məhsulu kimi müəyyənləşdirilsə də, dastandakı lirika, qətiyyətin onun geniş epik mənzərəsinin kölgəsində qalmır, səhifədən-səhifəyə (qoldan qola) həmin epiklik ilə yanaşı addımlayır. Dastanın “Koroğlunun Toqat səfəri”, “Koroğlunun İstanbul səfəri”, “Koroğlunun Türkman səfəri”, “Koroğlunun Ərzurum səfəri”, “Aşıq Cünun”, “Dəmirçioğlunun Çənlibelə gəlməsi” və s. qolları müstəqil əsər kimi ifa olunan bitkin süjetli hissələrdir. Qollarının hər birində nəsr və nəzm hissələrinin bir-birini izləməsi şəkildə qurulmuş “Koroğlu” eposu ortaqların arasında həqiqətən nəsrin də, nəzmin də poetik vüsəti, mündəricatının çoxcəhətliyi etibarilə xüsusi bədii-estetik və milli-mənəvi çəkiyə malik bir böyük və dəyərli yaradıcılıq nümunəsidir. “Koroğlu” dastanında lirik-poetik nümunələrin əksəriyyətini xalq şeirinin dastanlarda istifadə edilən üç forması - bayatı, qoşma və gəraylılar təşkil edir. Bir sözlə, dünya folklorunda “Koroğlu” qədər çoxsaylı variant və versiyalara malik ikinci bir eposun yoxluğu da, bu dastanın nə qədər möhtəşəm bir tarixi abidə olmasını bir daha təsdiq edir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev 2012-ci il fevralın 22-də Bakı şəhərinin mərkəzi meydanlarının birində ucaldılmış xalq qəhrəmanı Koroğlunun möhtəşəm abidəsinin açılışındakı nitqində demişdir: “Koroğlu bizim xalq qəhrəmanımızdır. Koroğlu vətənpərvərlik, igidlik rəmzidir. Azərbaycan xalqının qəlbində Koroğlu daim yaşamışdır. Bütün dövrlərdə Koroğlunun xalq qarşısında etdiyi xidmətlər Azərbaycan xalqının xatirəsində yaşamışdır və bu gün də yaşayır. Koroğlu obrazı vətənpərvərlik, igidlik, mərdlik, şücaət obrazıdır. Koroğlu Azərbaycan xalqına xas olan bütün gözəl xüsusiyyətləri özündə əks etdirir. Vətənpərvərlik kimi bu gün də çox vacib olan amil Koroğlu obrazında bariz şəkildə özünü göstərir... Koroğlu abidəsinin ucaldılması böyük mənə daşıyır. Bu, həm tarixi şəxsiyyətə hörmətimizin əlamətidir, həm keçmişimizə olan münasibətdir, həm də Koroğlunun etdiyi fədakarlığa görə Azərbaycan xalqının qiymətidir. Bu gözəl əsər, əminəm ki, bütün Azərbaycan xalqını sevindirəcəkdir. Koroğlu abidəsi məhz belə olmalı idi. Gözəl, möhtəşəm, qürurlu və əzəmətli” (Əliyev, 2012).

XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında ciddi dəyişikliklərin baş verdiyini yazan akademik İsa Həbibbəyli həmin dövrdə ölkə ərazisinin Osmanlı dövlətindən Səfəvi hakimiyyətinə qaytarılması uğrunda aparılan mübarizənin Cəlalilər hərəkəti adlanan ümumxalq hərəkətinə çevrilərək, ictimai mühitdə ölkənin müqəddəratı ilə bağlı məsələləri ön mövqeyə çəkməsini, vətənpərvərlik və azadlıq ideyalarının qüvvətləndirilməsi baxımından yüksək qiymətləndirmişdir: “İstanbuldan İrəvana, Bağdaddan Dəmirqapı Dərbəndədək” (Azərbaycan tarixi, 1999, s. 248) olan torpaqları əhatə edən və xalq içərisindən çıxmış vətənpərvər qəhrəmanın adı ilə Koroğlu hərəkətinə çevrilən bu mübarizə hadisələrin və proseslərin gerçək bir mövqedən qiymətləndirilməsini tələb edirdi. İctimai-siyasi həyatda baş verən bu dəyişiklik ədəbiyyatın da hədəflərinin, təsvir və tərənnüm üsullarının yeniləşməsinə öz təsirini göstərmiş, “Koroğlu” qəhrəmanlıq dastanının yaranması və geniş yayılması xalq ədəbiyyatı ənənələrinə marağı artırmışdır” (Həbibbəyli, 2017).

Türk bədii təfəkkürünün ifadəsi kimi olduqca qədim və zəngin tarixə malik olan dastançılıq ənənələrini geniş mənada türk mədəniyyətinin ən unikal cəhətlərindən biri hesab edən Azərbaycan Respublikasının Xalq yazıçısı Elçin “Koroğlu ölməzliyi” adlı məqaləsində yazmışdır ki, “eramızdan xeyli əvvəllərdən başlamış ozanlarımız (aşıqlarımız, nağılcılarımız, akınlarımız, baxşılarımız, sesenlərimiz, manasçılarımız, kayçılarımız, juraylarımız...) çağdaş dövrümüzdə qədər dastanlar yaratmış və yaratmaqdadırlar – yüzilliklər bir-birini əvəz edir, qədim ortağ türk dastanları şaxələnir, türk xalqlarının bədii-estetik özünüifadəsinə çevrilir, mənəvi irsiyyətin yeni-yeni nümunələri meydana çıxır. Türk dastanları bədii-estetik baxımdan böyük təkamül yolu keçib, qəhrəmanlıq və vətənpərvərlik, məhəbbət və sədaqət, mərdlik və xeyirxahlıq ideallarının bədii təqdimatı əsrlərdən əsrlərə zənginləşib və bu kontekstdə türk xalqları arasında variant və versiyaları ən çox yayılmış “Koroğlu” dastanının xüsusi yeri var” (Elçin, 2018, pp. 14-16).

Əslən Gürcüstandan, qədim Qaraçöp mahalından olan tanınmış yazıçı Nəriman Əbdülrəhmanlı Koroğlunun “Kaxetdə bir bağım ola” misrasından yola çıxaraq yazır: “...Bunu qoç Koroğlu söyləyib, özü də nə söylədiyini lap yaxşı bilib” (Əbdülrəhmanlı, 1996, p. 19). Bu misra yazıcının yaddaşında yer-yurd adlarını, keçmiş təzələyir. Bu, Azərbaycan dastanlarında Gürcüstan mövzusunun ən qədim dövrdən belə xalqın yaddaşında kök saldığının ən yaxşı sübutudur.

“Koroğlu” dastanında Gürcüstanla bağlı məqamlar çoxdur. Dastanda “Gürcüoğlu” adlı obraz var. Koroğlunun dəlilərinin Tiflis, Qocor, Başkeçid, Borçalı, Bolulus və s. yerlərdən olması da, onların yaxın ərazidə toplaşdıqlarını göstərir. Aşıq Cünunun da əslən Borçalı və ya Tiflis ətrafından olması barədə də bəzi məlumatlar mövcuddur. Dastanda baş verən hadisələrin bir çoxu ya Gürcüstanın ətrafında, ya da bir başa Gürcüstanın daxilində, müəyyən hissəsi isə Gürcüstanda azərbaycanlıların məhz elə indi də yaşadığı ərazilərdə cərəyan edir. Ümumiyyətlə, dastanda təsvir olunan ərazilərin bir qismi məhz indiki Gürcüstan ərazisində yerləşir.

Professor Mədəd Çobanov yazır ki, “Koroğlu” dastanının gürcü variantlarında da Gürcüstanda xeyli sayda “Koroğlu” qalalarının olduğunu görürük. Tədqiqatçı onu da qeyd edir ki, təkcə Şərqi Gürcüstanda, Trialeti silsilə dağlarında ondan çox Koroğlu qalasının qalıqları indi də qalmaqdadır (Çobanov, 1972).

“Xalqı var edən onun ölməyən ruhudur. Türk döyüşkənliyinin bütün çalarları ifadə olunan “Koroğlu” dastanının” (Uğur, 2013) və Koroğlu haqqındakı çoxsaylı rəvayətlərin bu günün özündə də borçalılılar arasında xeyli populyar olduğunu bildirən filologiya elmləri doktoru Şahbaz Şamioğlu yazır: “Yüz illərdir ki, Borçalı məclislərində aşığılar xalq qəhrəmanı Koroğlunun igidliyindən bəhs edən hekayətlər söyləməkdədir. Bu xalq qəhrəmanının şəninə qoşulmuş mahnıların nə vaxt, harada, kimlər tərəfindən yaradılması barədə qəti hökm vermək mümkün deyil. Lakin maraqlı burasıdır ki, dastanın məşhur olduğu bütün bölgələrdə, o cümlədən Borçalıda Koroğlu ilə bağlı yerlər, bu xalq qəhrəmanının adını daşıyan qalalar, aşılmaz sədlər, keçilməz gədiklər, qayalar, mağaralar var” (Şamioğlu, 2002, p. 58).

Dastanda verilən məlumatlara görə, Alı kişi və Koroğlu Təkəli tayfasındandır:

Bu gün itirmişəm Eyvaz balamı,
Yazın, Təkəlidən dəllərim gəlsin.

Təkəli tayfasının Araz ətrafı bölgələrdə də yaşadığını nəzərə alan bəzi tədqiqatçılar, Çənlibelin Naxçıvan torpağından uzaqda olmadığı qənaətinə gəlmişlər.

Bir çox tədqiqatçılar isə Azərbaycanın Gəncə, Göygöl, Kəlbəcər, Şuşa, Xankəndi, Ağdam, Gə-dəbəy, Daşkəsən, Şəmkir, Tovuz, Qazax rayonlarında, həmçinin, qonşu Borçalı və Göyçə mahallarında da Koroğlunun adı ilə bağlı “Çənlibel”, “Koroğlu qalası”, “Koroğlu dağı”, “Koroğlu düzü”, “Koroğlu zağası”, “Koroğlu qayası”, “Ağ bulaq”, “Buz bulaq”, “Qoşa bulaq”, “Qırx bulaq”, “Soyuq bulaq”, “Orta bulaq”, “Dəlilər kəndi” və s. bir çox toponimlərin mövcud olduğunu əsas gətirərək Koroğlunun yaşadığı Çənlibelin məhz Gəncəbasar bölgəsində olduğunu iddia edirlər.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Gürcüstanda Dəllər (Dəlilər) adlı iki kənd var. Biri Gürcüstandakı çoxsaylı Koroğlu qalalarının ən məşhurlarından olan Bolulus (indiki Bolnisi) rayonunun Abdallı (Çobanov, Çobanlı, 2012, p.160) kəndindəki Koroğlu qalasının yaxınlığında, təxminən 5 km məsafədə yerləşən Aran Dəlləridir (Çobanov, Çobanlı, 2012, p.143), digəri isə təxminən 30 km-lik məsafədə yerləşən Başkeçid (indiki Dmanisi) rayonundakı Dağ Dəlləridir (Çobanov, Çobanlı, 2012, pp.171-173). Gürcüstandakı çoxsaylı Koroğlu qalalarının ən məşhurlarından olan digər biri isə Tiflis yaxınlığındakı Qocor yaylasında yerləşir. Buradakı möhtəşəm Koroğlu qalasından təxminən 20-30 km-lik məsafədə yerləşən Ağbulaq şəhəri, Ağ Təklə, Qara təklə (Çobanov, Çobanlı, 2012, pp. 242-243), Təklə, Təkəli (Çobanov, Çobanlı, 2012, pp. 228-229), həmçinin dastanın müxtəlif variantlarında adı qeyd olunan Ağqula, Qullar, Qaradaş, (Çobanov, Çobanlı, 2012, p.184, p. 196), Qaratikan (Çobanov, Çobanlı, 2012, p.184), Bəytəkər (Çobanov, Çobanlı, 2012, p.166), Daştəpə (Çobanov, Çobanlı, 2012, p.196, 206), Daşlıqullar (Çobanov, Çobanlı, 2012, p. 171, p. 196), Kəpənəkçi (Çobanov, Çobanlı, 2012, pp. 179-181), Sadaxlı (Çobanov, Çobanlı, 2012, p. 221), Sisqala (Çobanov, Çobanlı, 2012, p. 190) və b. kəndlər indi də var və hamısında da bizim soydaşlarımız – azərbaycanlılar yaşayırlar.

Dastanda Hasan paşanın Çənlibelə hücum edib məğlub olması da tarixi hadisə ilə çox yaxından səsləşir. Dəli Həsənin Çənlibelin baxarından Toqat tərəfi nəzarətdə saxlaması da göstərir ki, Toqat da Çənlibeldən uzaq deyilmiş. Dastanda Çənlibelin yaxınlığında “Soğanlı” deyilən bir yerin də adı çəkilir. Türk alimləri Türkiyənin Ərzurumla Qars şəhərləri arasındakı dağlıq ərazidə “Soğanlı meşəsi” adlı yerin olduğunu yazırlar və bildirirlər ki, ola bilər, dastanda adı çəkilən Soğanlı da elə həmin ərazidir.

Soğanlı-Soğanlıq toponimi Gürcüstanda da mövcuddur. Belə ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz Qocor yaylasındakı Koroğlu qalasından təxminən 20-30 km məsafədə qədim Qarayazı mahalının (indiki Qardabani rayonunun) Soğanlı (Soğanlıq) kəndi yerləşir (Çobanov, Çobanlı, 2012, p. 241).

Maraqlı məqamlardan biri də dastanda “Dəlikli daş” toponiminin yer almasıdır. Qədim yer adlarından olan “Dəlikli daş” toponimi Bolulus (indiki Bolnisi) rayonu ilə Başkeçid (indiki Dmanisi) rayonu arasında olan aşırımın adıdır. Həmin aşırıma Başkeçid aşırımı da deyirlər. Tarixən “Dəlikli daş” və “Başkeçid” toponimləri paralel işlədilib və indi də işlənməkdədir (Çobanov, Çobanlı, 2012, p. 135).

Tədqiqatçıların diqqətini dastanda adı çəkilən Ballica toponiminə - “Koroğlunun Ballica səfəri” qolundakı Ballica kəndinə yönəltmək istədik. Xankəndinin yaxınlığında tarixən Ballica, eləcə də, Borçalıda Balic adlı kəndlər olmuşdur.

Koroğlunu Azərbaycana, Borçalıya, Gürcüstan ellərinə bağlayan bu cür faktlar yüzlərlədir.

“Koroğlu” haqqında ilk mətbu yazı da məhz Gürcüstanda - Tiflisdə çap olunmuşdur. Belə ki, 1828-ci ildən Qafqazda nəşr olunmağa başlamış ilk rus mətbuatı olan “Тифлисские ведомости” (“Tiflisskiye vedomosti” - “Tiflis xəbərləri”) qəzetinin 1830-cu il 23 avqust tarixli 68-ci sayında çap olunmuş naməlum müəllifin “Деревня Огруджа: замок разбойника Урушана Кер-оглы, его история” adlı məqaləsi, daha dəqiq desək, məlumat səciyyəli rəvayət-hekayətdə (“Тифлиссские ведомости”, 1830, № 68) ilk dəfə olaraq Koroğlu qalasından və dastanın bir qolundan bəhs edilmişdir (Cəfərov, 2011). Həmin yazıdan sonra da dastandan kiçik parçalar, hekayət-rəvayət səciyyəli olmaqla əsasən məlumat xarakterli yazılar “Тифлиссские ведомости” (“Tiflisskiye vedomosti” - “Tiflis xəbər-

ləri”) qəzetinin, eləcə də, 1832-1833-cü illərdə həmin qəzetin tərcüməsi və əlavəsi kimi nəşr olunmuş “Tiflis əxbarı”nın səhifələrində çap olunmuşdur.

Xatırladılan bu nəşrlərdən başlayaraq, “Koroğlunun rəvayət və sərgüzəştləri”nin gürcü xalqı içərisində yayılması, gürcü aşığılarının iştirakçısı olduğu saz-söz məclislərində özünə əsaslı yer tapması isə XIX yüzilliyin ortalarına təsadüf edir (Aliyeva, 1958; Gədiyev, 1984, pp. 11-12).

XIX əsrin əvvəllərindən etibarən Zaqafqaziyanın istər inzibati, istərsə də mədəniyyət baxımından əsas mərkəzlərindən biri sayılan Tiflisin rusdilli mətbuat orqanlarında həm bir igid, xalq qəhrəmanı, həm də bir aşiq-şair kimi Azərbaycan türkləri arasında geniş yayılmış Koroğlunun şəxsiyyəti, apardığı mübarizələrin məqsəd və amalı, el qəhrəmanının hakim dairələrə olan münasibəti, dəstə başçısı kimi yenilməzliyi və s. barədə geniş məlumatlar, o cümlədən, rəvayətlər, dastan səpgili hekayətlər özünə əsaslı yer tutmuşdur. Bu baxımdan Tiflisdə nəşr olunmuş “Kavkaz” (“Qafqaz”) qəzetinin (1846-1918) böyük rolu olduğunu qeyd etməliyik. Əslində, “Kavkaz” qəzetinin elə ilk saylarından başlayaraq, Koroğlu ilə bağlı hadisələrin, rəvayətlərin, dastan parçalarının nəşrinə geniş yer verilmiş, dastanın bir çox parçaları məhz elə ilk dəfə “Kavkaz” qəzetinin 1846, 1847, 1853, 1857, 1859, 1903 və sonrakı illərdəki saylarında geniş şəkildə təsvir edilmişdir. Hətta həmin yazıların bəziləri gürcü ziyalılarının “Koroğlu” dastanından tərcümələrini və Koroğlu ilə bağlı digər məqalələri də özündə ehtiva etmişdir.

Dastanın toplanıb nəşr olunmasında böyük rolu olmuş “Kavkaz” qəzetinin 1846-cı ildə buraxılmış 39-cu nömrəsində A.Vişeslavltsəvanın dərc etdirdiyi “Сказка о Кара оглы” (“Qaraoğlu haqqında nağıl”) adlı yazısı xüsusilə maraq doğurur (Vişeslavltsəva, 1846). Doğrudur, müəllif həmin yazıda qəhrəmanın adını Kara-oğlu (Qara-oğlu) kimi vermişdir, lakin onun Koroğlu haqqında ətraflı bilgiyə malik olduğu göz qabağındadır.

“Kavkaz” qəzetində dərc edilmiş yazısında Koroğlunun həyatından iki epizodu oxuculara təqdim edən müəllif - A.Vişeslavltsəva bu xalq qəhrəmanını Homerin məşhur “İliada”sı ilə müqayisə etmişdir: “Burada Koroğlunun həyatından iki epizod verilir; onun haqqındakı bütün əhvalatları bir poemada vermək Homerin nəğmələrini bir yerə yığmaq qədər maraqlı olardı, lakin bu, “İliada”nın qəhrəmanlıq nəğmələrini bir böyük poemada vermək qədər çətindir.” Koroğlunun bir o qədər də uzaq olmayan keçmişdə yaşamış tarixi şəxsiyyət olduğunu qeyd edən müəllif, onun o taylı-bu taylı bütöv Azərbaycanda və bütün Qafqazda məşhur olduğu kimi, Türkiyədə və Orta Asiyada da çox böyük nüfuz sahibi olduğunu vurğulamış və daha sonra yazmışdır ki, “Bəziləri hətta onun vətəni barədə də inamlı fikirlər söyləyirlər. Əgər bu deyilənlərə inansa, Koroğlu beş-altı yerdə doğulmalıdır”. Müəllif əslində bununla Koroğlunun hər yerdə məşhur olduğunu, hamı tərəfindən sevildiyini və beləliklə də, hər kəsin onu öz həmyerlisi hesab etdiyini demək istəmişdir (Şamioğlu, 2002, p. 58).

Maraqlı cəhətlərdən biri odur ki, A.Vişeslavltsəvanın məqaləsində verilmiş hər iki epizod əldə olan “Koroğlu” dastanında yoxdur; epizodlardan birincisində müəyyən mənada nağıl ünsürləri özünü daha çox büruzə verir. İkinci epizoddakı əhvalat isə dastanın “Həmzənin Qıratı aparması” qoluna bənzəyir.

Yazıda deyilir ki, Qara-oğlu (yəni Koroğlu - M.Ç.) paşanın mehtərinin oğludur. Atası öldükdən sonra bir müddət paşanın yanında yaşayıb. Günlərin birində paşaya göstərdiyi xidmətin müqabilində ondan bir at alıb, üz tutub heç kəsin bilmədiyi, görmədiyi uca dağlara sarı. Bir müddət sonra Koroğlunun quldurluq etdiyi eşidilib. Başqa nağıl və dastan qəhrəmanlarından fərqli olaraq, burada Koroğlu o qədər də ucaboy deyil. Ancaq düz qamətli, əzələli və şir ürəklidir, quldurluğu ilə şöhrət tapıb, yollar kənarında yaşayır və heç kəsdən çəkinmir. On atını belə vecinə almır, hamı onun qabağından qaçır, aradan çıxmağa macal tapmayan isə var-yoxundan olur, kimdən nə istəyirsə, götürür...

...Günlərin birində artıq şan-şöhrəti hər yana yayılan Koroğlu eşitdiyi bir deyimə uyğun olub-olmadığını aydınlaşdırmaq istəyir. Koroğlu eşitmişdi ki, təhlükə anında qorxaq adamın ürəyi sıxılıb kiçilir, cəsur adamınkı isə əksinə, daha da böyüyür. Koroğlu çay sahilində əyləşib elə bu fikri götür-qoy etdiyi zaman yaxınlıqda bir atlı görünür. O, ata su vermək istəyir, lakin sahil sıldırım olduğundan atı aşağı düşürə bilmir, odur ki, əl atıb yaxınlıqdakı fincanabənzər beşpudluq daşı götürür, aşağı əyilib çaydan su doldurur, özünü də içir, atına da verir. Koroğlu onun gücünə heyran qalır. Yaxın-

laşıb ona özünün Koroğlu olduğunu söyləyir və ondan qorxub-qorxmadığını soruşur. Atlı ondan qorxmadığını söyləsə də, Koroğlu görür ki, qorxudan tir-tir əsir. Koroğlu bu dəm qılıncını çəkib həmin gənci öldürür, onun ürəyini çıxarıb diqqətlə baxır, görür ki, ürək göz görə-görə əridi, kiçilib qoz boyda qaldı. Fikirləşir ki, bu şəxs güclü olsa da, həqiqətən də qorxaq imiş.

Aradan bir neçə gün keçəndən sonra Koroğlu zəif, arıq və görkəmsiz bir qoca ilə qarşılaşır. Söhbət zamanı qoca da Koroğludan heç vaxt qorxmadığını, əksinə, evə gedəndə ailəsinə bu məşhur quldur haqqında söyləyəcəyini bildirir. Koroğlu qocanın quldur sözündən hiddətlənir və elə həmin an qılıncını siyirib qocanı öldürür və onun da ürəyini çıxarıb diqqətlə baxır. Görür ki, ürək həqiqətən də Koroğlunun əlində dörd dəfə böyüyür. Koroğlu fikirləşir ki, deməli, həqiqətən də qoca zəif və çalimsiz olsa da, çox ürəkli, qorxmaz bir insan imiş.

Ş.Şamioğlu vurğulayır ki, ikinci epizodda təsvir olunan hadisələr məzmunca və dastanlara məxsus elementlərlə nisbətən daha zəngindir. Koroğlu burada həm qəhrəman, həm də aşiq kimi təsvir olunmuşdur. Bu, dastandakı Koroğluya aid cizgilərdir: “Koroğlunun atını oğurlayırlar. O, sazını götürüb atın sorağı ilə şəhərə gedir. Eşidir ki, at paşanın tövləsindədir. Aşiq libasında xeyli oxuyur, paşanı tərif edir. Axırda bir hiylə ilə özünü atın yanına verir, paşanın icazəsi ilə ata minir. At da Koroğlunu tanıyır. Koroğlu ayağını üzəngiyə qoyan kimi, at az qala qanad açıb oradan uzaqlaşır. Şübhəsiz ki, “Kavkaz” qəzetində dərc olunan bu rəvayət ağzılarda dolayan minlərlə söyləmədən biridir və o, Koroğluya olan el məhəbbətindən qaynaqlanıb. Təsadüfi deyil ki, A.Vişeslavltsseva yazını aşağıdakı cümlələrlə tamamlamışdır: “Asiya şairlərinin söyləmələri bitməz-tükənməz olduğu kimi, Koroğlu macəralarının da sonu yoxdur” (Vişeslavltsseva, 1846).

Qeyd edək ki, A.Vişeslavltssevanın məqaləsində olduğu kimi, Frederix Duboys de Montperunun (Frederic Dubois de Montpereux, 1798-1850) “Səyahətnaməsi”ndə (Montpereux, 1839) də, Koroğlu “Qara-oğlu” kimi verilmişdir. “Koroğlu”nun Azərbaycanda yayılmış və çap olunmuş variantları içərisində də Qara-oğlu adına təsadüf edilir. 1977-ci ildə nəşr olunmuş “Azərbaycan dastanları” (Toplayıb nəşrə hazırlayanı Azad Nəbiyevdir) kitabında “Qara-oğlu” adlı dastan da verilmişdir. Bu dastan 1976-cı ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin folklor ekspedisiyası zamanı Dəvəçi rayonunda Aşiq Orucdan toplanmışdır.

Bəzi tədqiqatçılar Koroğlunun Qara-oğlu adlandırılmasında Koroğlu-Oğuz Xaqan paralelliyinin təzahürünü görmüş və bununla da “Koroğlu” dastanının formalaşmasında Oğuznamə motivlərinin böyük rol oynadığını vurğulamışlar (Balakışiyev, 2005, s.38). Bəzən Qıratın Qara at adlanması faktları da məlumdur. Hətta akademik Nizami Cəfərov “Qara at”ı “Qırat”ın daha qədim, arxaik variantı hesab etmişdir: “Qırat” sözünün müxtəlif etimologiyaları verilmişsə də, fikrimizcə, bu adın “Qara at” (Tobol tatarlarından V.Radlovun topladığı bir əfsanədə Koroğlunun - korun oğlunun atı “Qara at”dır) adından törəməsi daha çox özünü doğruldur” (Cəfərov, 1999, p. 148).

“Qara-oğlu” dastanındakı nəğmələrin süjet xətti ilə “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Koroğlu” eposlarının süjet xətləri arasında oxşarlıqlar var. Belə ki, “Qara-oğlu” dastanında bir sülalənin başçısı Qara xan, “Kitabi-Dədə Qorqud”da isə Bayındır xandır. “Qara-oğlu” dastanındakı Kəlləgözü dünyaya gətirən pis davranışlı Kuzə xatundur, “Kitabi-Dədə Qorqud”da isə Təpəgözün dünyaya gəlməsində Sarı Çoban günahkardır. Kuzə xatun “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı pərinin epos düşüncəsinə transformasiyasıdır (Əliyev, 2008, p. 76).

“Qara-oğlu” dastanındakı Qor at (“Koroğlu”da Qırat), Ağbulaq (“Koroğlu”da Qoşabulaq), qəhrəmanın atasının gözlərinin açılmasına əsəti köpüyün - bu bulağın suyunun dərman olması, atanın bulağın suyunu içə bilməməsi, ona görə də vəfat etməsi, qəhrəmanların adı arasında müəyyən oxşarlıqların olması kimi epizodlar “Koroğlu” dastanı ilə səsləşir. Ancaq bu oxşarlıqlara baxmayaraq, “Qara-oğlu”nun süjet və dili “Kitabi-Dədə Qorqud”a daha yaxındır, “Koroğlu”nun süjetindən qədimdir.

“Koroğlu” eposunun gözəl məziyyətlərindən biri də onun beynəlmiləl xarakterə malik olmasıdır. Buna görə də, bütün xalqlar kimi, qardaş gürcü xalqı da onu məhəbbətlə sevir. Hələ 1847-ci ildə

milliyyətə gürcü əsilli Xristafor Cəlalov da Koroğlu mövzusunə müraciət etmiş və o, bu barədə öz fikirlərini yazıb “Koroğlu” başlığı ilə “Kavkaz” qəzetində dərc etdirmişdir: “Asiyada aşıqlar tarixçilərin yerini tutmaqla, hamının hörmət və rəğbətini qazanmışlar. Belə şairlərin sırasında demək olar ki, birinci yeri hazırkı dövrdə hamı tərəfindən oxunan, hərarətli hisslər və yüksək ideallarla dolu qoşmaları olan Koroğlu tutur” (Djalalov, 1847). Xristafor Cəlalov həmin məqalədə daha sonra yazmışdır: “Xalq (gürcü xalqı. - M.Ç.) arasında Koroğlunun həyatına dair külli miqdarda gözəl, xoşagələnlər əfsanə və hekayələr gəzir. Onun igidliyi səyyar gürcü aşıqlarının ən sevimli mahnı və rəvayətlərini təşkil edir” (Çobanov, 1972).

“Kavkaz” qəzetinin 1853-cü il 53-54-cü saylarında dərc olunmuş “Qafqazın köhnə sakininin qeydləri” adlı məqalədə isə göstərilir ki, yerli aşıqlar Koroğlunun həyatını və onun Kaflanqdan tutmuş Tiflisə qədər olan yerlərdə göstərdiyi misilsiz igidlikləri mahnılarda tərənnüm edirlər: “Koroğlu haqqında rəvayətlər gürcü yazılı ədəbiyyatına yol tapana qədər, şübhəsiz ki, əhali arasında uzun müddət şifahi şəkildə yayılıb, adamlarda bədii zövqün formalaşmasında müstəsna rol oynayıb”. “Kavkaz” qəzetinin 1853-cü ildə işıq üzü görmüş 51-ci nömrəsində dərc olunmuş “Из записок кавказского старожилы, селение Огруджа, замок Кер-оглы” sərlövhəli məqalədə, həmçinin P.Krasnovun “Kavkaz” qəzetinin 1903-cü ildə nəşr olunmuş 17-ci nömrəsində “Кавказские заметки и легенда о Кер-оглы”, “Русский инвалид” (1813-1917) qəzetinin 1903-cü ildə çap olunmuş 5-ci nömrəsində “Кер-оглы и Керем”, K.Qorbunovanın “Живописная Россия” (1901-1905) jurnalının 1903-cü ildə işıq üzü görmüş 148-ci nömrəsində dərc olunmuş “Замок Кер-оглы из грузинских легенд” və s. məqalələrdə də Koroğlu haqqında məlumatlar verilmişdir.

1881-1915-ci illərdə “Кавказский учебный округ” tərəfindən Tiflisdə nəşr olunmuş “SMOMPK” - “Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа” (“Qafqaz ərazisi və tayfalarının təsvirinə aid materiallar məcmuəsi”) adlı məcmuənin səhifələrində də Azərbaycan və gürcü ziyalıları tərəfindən toplanmış “Koroğlu” rəvayətlərinə də rast gəlirik. Həmin yazılar içərisində Zaqafqaziya müəllimlər seminariyasının məzunu və əslən Qarayazının Kosalı kəndindən olan müəllim, şair Mirzə Mehdi Vəlizadənin SMOMPK - “Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа” (“Qafqaz ərazisi və tayfalarının təsvirinə aid materiallar məcmuəsi”) adlı məcmuənin 1890-cı ildə nəşr olunmuş 9-cu buraxılışında “Предание о разбойнике Кер-оглы” (“Qaçaq Koroğlu haqqında rəvayət”) başlıqlı məqaləsi diqqəti daha çox cəlb edir. Maraqlıdır ki, toplayıcı-müəllif hər şeydən öncə, Koroğlu nəğmələrini orijinalda təqdim etməyi zəruri saymış, sonra isə onların rus dilinə tərcümələrini vermişdir. Bu nəğmələrin xalq içərisində geniş vüsət almasından danışan M.M.Vəlizadə yazmışdır: “Zaqafqaziya tatarları (türkləri-M.Ç.) bilavasitə yaradıcısı saydıqları Koroğlunun nəğmələrini böyük həvəslə oxuyurlar. Xalq aşıqları (nəğməkarları) balalaykanın (sazın-M.Ç.) müşayiəti ilə Koroğlunun həmin nəğmələri hansı şəraitdə qoşduğunu ətraflı təsvir edirlər. Ancaq bütün bunlara baxmayaraq, Koroğluya aid edilən bir çox nəğmələrin yaranması qaranlıq və müəmmalı qalmaqdadır. Şübhəsiz ki, öz qaynaqlarına görə bu nəğmələr xalqa aiddir - çünki hər şeydən öncə, onlarda tamamilə xalqın rəngarəng düşüncə tərzini aydın şəkildə öz ifadəsini tapmışdır” (Velizade, 1890, p. 121). Öz yazısında “Koroğlu” dastanının bir neçə versiyası olduğunu vurğulayan M.M.Vəlizadə dastanın Azərbaycan versiyalarından fərqli olaraq, Acar və Kartli versiyalarında Koroğlunun əsasən Trialet dağlarında məskən saldığını qeyd etmişdir (Velizade, 1890, p.122).

XIX əsrin sonlarında Zaqafqaziya müəllimlər seminariyasının tələbəsi G.Şamilovun qələmə alaraq 1881-ci ildən Tiflisdə nəşr olunan SMOMPK - “Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа” (“Qafqaz ərazisi və tayfalarının təsvirinə aid materiallar məcmuəsi”) adlı məcmuənin 1898-ci ildə çap olunmuş 24-cü buraxılışında “Gürcü əfsanə və nağılları” seriyasından dərc etdirdiyi “Koroğlu” sərlövhəli yazısında dastandan müəyyən kiçik parçalar da verilmişdir. Həmin bu nümunədə (“Кер-оглы”, “Грузинские предания и сказки”. “SMOMPK”, 1898, вып. XXIV, p. 82.) qeyd edildiyi kimi “...heç bir məqsədi, ictimai dünyagörüşü olmadan igidliyə girişən və “yarım-vəhşi həyat sürən” Koroğlu surəti” (Fərhadov, 1968, p. 50) canlandırılmışdır.

“Koroğlu” dastanının London - Aleksandr Leonardoviç Xodzko (Alexander Chodzko, 1804-1891) nəşrinin (Chodźko, 1842) ruscaya tərcüməsi və çapı isə “Koroğlu” dastanının nəşrində əvəzsiz xidmətləri olmuş S.S.Pennin adı ilə bağlıdır. O, A.L.Xodzkonun nəşrini rus dilinə tərcümə edərək, onu əvvəlcə 1856-cı ildə Tiflisdə “Kavkaz” qəzetinin 21-24, 26, 27, 30, 34, 36-42-ci saylarında dərc etdirmiş (Penn, 1856), sonra isə “Кер-оглы, восточный поэт-наездник” (“Koroğlu - Şərqi basqınçı şairi”) adı ilə Tiflisdə kitab şəklində çap etdirmiş, S.S.Penn bununla da, eposun rusdilli oxucular arasında böyük auditoriya və geniş şöhrət qazanmasına zəmin yaratmış, əvvəlki illərdəki zəif və təhrif olunmuş variantları unutturmuşdur. Bundan sonra dastanın bir sıra qol, epizod və nəğmələri müxtəlif peşə sahibləri - müəllim, tələbə, etnoqraf, şərqşünas və b. tərəfindən toplanaraq ayrı-ayrı mətbuat səhi-fələrində dərc olunmuşdur (Əfəndiyev, 1958; Sadıqov, 1959).

Professor İsrail Abbaslı haqlı olaraq yazır ki, S.S.Penn Tiflis ədəbi mühiti ilə, eləcə də “Koroğlu” eposu ilə yaxından tanış idi. O, Tiflis ədəbi mühitində adi hal sayılan bir çox aşiq-saz-söz məclislərinin iştirakçısı olmuş, burada xalq qəhrəmanının şərinə qoşulmuş dastan və nəğmələrə dəfələrlə qulaq as-mışdı (Abbaslı, 2005, pp. 4-46).

S.Penn 1856-cı ildə öz tərcüməsinə yazmış olduğu “Mütərcimdən” başlıqlı müqəddimədə A.L.Xodzkonun əməyini yüksək qiymətləndirmiş və qeyd etmişdir ki, Koroğluya məxsus improvizasiyalar Qafqazda yerli sazandaların (yaxud sazəndlərin), xalq nəğməkarlarının, el-el, oba-oba, diyar-diyar gəzən el aşıqlarının ifasında tez-tez səsləndirilməkdədir. Həmin nəğmələr bu gün də müğənnilərin di-lindən düşmədiyi halda, təəssüflər olsun ki, bu günədək bütövlükdə toplanmamış və rus dilində çap olunmamışdır. İstisna kimi bir neçə cılız hekayətə oxşar parçaları göstərmək olar ki, burada Şərq ori-jinallığı, xalq dili və ruhu saxlanılmayıb, itirilmişdir.

Kitabda təqdim edilən improvizasiyalar məşhur şərqşünas alim Aleksandr Xodzkonun Şərqə sə-yahəti və onun burada keçirdiyi 13 il müddətində türk dilində yerli xalqdan topladığı və hər biri müx-təlif dövrlərə aid olan yerli rəvayətlərdir. “A.L.Xodzko kimi nüfuzlu şərqşünasın şəxsiyyəti, habelə mə-nim bilavasitə koroğluxanları dinləmək imkanı əldə etməyim belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, bu toplama işini qüsurlu improvizasiya kimi qəbul etmək doğru olmaz” (Abbaslı, 2001, pp. 80-96). Ma-raqlıdır ki, tədqiqatçı ön sözündə “koroğluxan” sözünü işlədir ki, bu ifadənin ikinci hissəsini təşkil edən “xan” sözü eynən “qəzəlxan” ifadəsindəki mənanı ifadə edir və bir növ ana dilimizdəki “-çı” (-çi, -çu, -çü) şəkilçisi ilə üst-üstə düşür, yəni “koroğluçu”, “koroğluçu aşiq”. Bu isə o deməkdir ki, Qırğızıstanda xüsusi mənəşçilər olduğu kimi, Azərbaycanda da bir vaxtlar xüsusi koroğluçular olmuşlar.

S.S.Penn də A.L.Xodzkonun fikrinə qoşulmuş, dastanının yaranma tarixini XVII əsrin ikinci yarısı ilə bağlamış, Koroğlunun Təkə boyuna mənsub bir türkmən və əslən Şimali Xorasanlı olduğunu qəbul etmiş, onun Cənubi Azərbaycanda və Cənubi Qafqazda yaşaması və II Abbas zamanında (1617-1648) əsasən Xoy-Ərzurum yolu üzərində soyğunçuluq edən bir quldur-şair olması fikrini dəstəkləmişdir (Abbaslı, 2002, pp. 10-72).

Burada bir maraqlı fakta diqqət çəkmək də tam yerinə düşər ki, eposun S.S.Penn tərəfindən dərc edilməsindən bir müddət sonra dastanın güney variantı 10 nəfərdən artıq müxtəlif gürcü tərcüməçilər tərəfindən sərbəst şəkildə gürcü dilinə çevrilərək bir neçə dəfə çap edilmişdir. Təkcə S.Dieli A.L.Xodzko nəşrinin ilk üç məclisini gürcü dilinə çevirərək, 3 dəfə çap etdirmişdir. Belə ki, o, ilk dəfə 1872-ci ildə “Tsiskari” jurnalının № 2-ci sayında (pp. 95-107) nəşr etdirdiyi variantı əsas götürərək, onun üzərində yenidən işləmiş və daha iki dəfə ayrı-ayrı illərdə - 1887 və 1908-ci illərdə “Məşhur aşiq və görkəmli qəhrəman Koroğlu” adı ilə çap etdirmişdir. Bundan sonra dastan gürcülər içərisində daha da geniş yayılmış və daha da çox sevilməyə başlamışdır.

Əlbəttə, gürcü xalqının nümayəndələri S.Dielidən əvvəl də “Koroğlu” ilə tanış idilər. Axı, Tiflisdə və ətraf bölgələrdə yaşayan gürcülərin, eləcə də, digər millətlərin nümayəndələrinin hamısı, demək olar ki, öz ana dilləri ilə yanaşı, Azərbaycan dilini də dərindən bilirdi. Çünki həmin dövrdə Azərbaycan türkcəsi bütün Qafqazda ümumişlək bir dil idi, üstəlik də Azərbaycan dilində qoşub yaradan çox sayda gürcü aşığı fəaliyyət göstərirdi (Gadjiev, 1984, pp. 11-12).

Doğrudur, S.S.Penndən daha əvvəl də Koroğlu mövzusunə müraciət olunmuş, bu barədə 1847-ci ildə “Kavkaz” qəzetinin səhifələrində bir neçə məqalə dərc etdirmişdir. Lakin S.Pennin gürcü tədqiqatçılarına böyük təkan verdiyi danılmaz faktdır. Onun və S.Dielinin ardınca David Givişvilinin dastanı ayrı-ayrı vaxtlarda, daha dəqiq desək, 1887-ci ildə “Qaçaq Koroğlu”, 1891, 1911 və 1912-ci illərdə isə “Koroğlu” adı ilə Tiflisdə “Nadejda” mətbəəsində ayrı-ayrılıqda dörd kitab şəklində dərc etdirməsi deyilənlərə ən gözəl sübutdur (Çobanov, 1972).

Nəsr hissəsi əvvəlcədən gürcü aşığı Zulalasaqen və Camalasaqen tərəfindən gürcü dilinə tərcümə olunmuş “Koroğlu” dastanının, şeir hissəsini əsas formanı saxlamaqla gürcü dilinə çevirmiş David Givişvili mətni çapa hazırlayarkən Aşıq Zülali, Aşıq Camali və Y.Stepanovdan əldə etdiyi materiallardan da faydalanmışdır.

Ədəbiyyatşünas Həmid Vəliyev D.Givişvilinin “Koroğlu”sunu dastanın Azərbaycan dilindəki variantı ilə tutuşduraraq belə bir qənaətə gəlib ki, D.Givişvili Koroğlu haqqında rəvayətlərə yaradıcı şəkildə yanaşmış, dastanın nəsr hissələrini şeirin onaltılıq ölçüsündə nəzmə çəkib, şeir hissələrinin isə əsas formasını saxlayıb. Lakin bununla belə müəllif kitabların üzərində Azərbaycan dilindən tərcümə edildiyini göstərmiş. D.Givişvili kitabda əsəri tərcümə etdiyini yazmasaydı belə, öz nəşrində yeni səhnələr təsvir edərək, əlavə personajlara yer ayırmaqla orijinal bir əsər yaratmasına baxmayaraq, onun iqtibas edildiyi ilk baxışdan nəzərə çarpır. Gürcü variantında Koroğlunun Qıratdan başqa adı yoxdur. Qıratın doğulması da tamam başqa cür təsvir olunur. Maraqlıdır ki, dastanın Azərbaycan dilindəki bəzi variantlarında da əvvəlcə Qırat doğulur, Dürat isə Qıratla Ərəb atın cütləşməsindən əmələ gəlir. A.L.Xodzko tərəfindən toplanmış 1842-ci ildə ingilis dilində nəşr edilən 13 məclisdən ibarət variantda da məhz belədir. Ancaq 1936-cı ildə Aşıq Hüseyn Bozalqanlıdan və 1937-ci ildə Qazaxlı Aşıq Əlidən toplanaraq nəşr olunmuş variantda isə dəryadan iki aygır çıxdığı və iki madyana yaxınlaşdıqları, vaxt tamam olandan sonra isə Qıratla Düratın doğulduğu qeyd edilir. Bununla belə, deməliyik ki, kitabların titullarında səhifələrindəki “tatarcadan (azərbaycancadan-M.Ç.) tərcümə olunub şeirə çevrilmişdir” - qeydləri də təsdiq edir ki, D.Givişvili nəşrinin əsasını məhz elə Azərbaycan “Koroğlu”su təşkil edir.

Görkəmli folklorşünas alim Mürsəl Həkimov yazır: “Koroğlu şeirləri xalqın istək-arzusuna daha çox uyğun olduğundan aşığı onu Azərbaycanın bütün oba-oymaqlarında, toy-bayramlarında o qədər yayıblar ki, XVII əsrdən başlayaraq Azərbaycanla ticarət əlaqəsində olan digər xalqların tacirləri, səyyahları, tarixçiləri, etnoqrafları, demokratik fikirli ziyalıları da “Koroğlu”nun şeirlərini, qollarını toplayıb, özləri ilə vətənlərinə aparıb, onu səyyah mövzulu dastanlar sırasına salıblar”.

Bildiyimiz kimi, “Koroğlu” eposunun Paris və Tiflis nüsxələri adları ilə tanınan iki əlyazması hələ ki, ən qədim əlyazma nüsxələri hesab olunur. Paris nüsxəsi on üç məclisdən ibarətdir və Paris Milli Kitabxanasında qorunur (Koroğlu, 2005, p. 6, p. 13).

“Koroğlu” dastanının XIX əsrin ortalarına aid edilən, Təbrizdə yazıya alınmış Tiflis nüsxəsi isə həcm və məzmun etibarilə daha geniş süjeti əhatə edir, 384 vərəq (768 səhifə), 28 məclisdən (Paris nüsxəsində olduğu kimi, burada da qollara “məclis” deyilir) ibarətdir (Bizcə, həmin qolların hər birini dastançı aşığı ayrı-ayrı məclislərdə söylədiklərini nəzərə alaraq, hər biri ayrıca “məclis” adlandırılmışdır.). Tiflis əlyazması genişliyi ilə yanaşı, həmçinin, bizə bütöv şəkildə gəlib çatan yeganə əlyazmadır. Bu əlyazma haqqında ilk dəfə gürcü tədqiqatçısı Lia Çlaidze 1967-ci ildə məlumat vermişdir (Chlaidze, 1967, p. 191). O, həmin unikal nüsxəni Tiflisdəki akademik K.Kekelidze adına Gürcüstan Milli Əlyazmaları İnstitutundan tapdığını və hazırda da orada xüsusi fondada qorunduğunu bildirmişdir. O, sonralar da tədqiqatını davam etdirmiş, 1978-ci ildə Gürcüstan Elmlər Akademiyasının akademik Q.V.Sereteli adına Şərqişnaslıq İnstitutunun elmi şurasının qərarı ilə “Меңниереба” nəşriyyatında “ქოროღლის ეპოსის ქართული ვერსია” - “Трузинская версия эпоса “Кер-оглы” (“Koroğlu” eposunun gürcü versiyası)” adlı kitabını - gürcü və rus dillərində çap etdirmişdir. L.Q.Claidzenin əşkara çıxartdığı həmin nüsxə sonralar azərbaycanlı alimlər Xalq Koroğlu, Fərhad Fərhadov, Dilarə Əliyeva, Mədəd Çobanov, Hüseyn İsmayılov, Füzuli Bayat, Elnarə Tofiqqızı və b. tərəfindən tədqiq olunmuşdur. Alimlərin ortaq fikrinə görə, “Koroğlu” dastanının ən orijinal variantı hesab olunan bu

əlyazma dil və üslub baxımından eposun Azərbaycan versiyasına aiddir. Ayrı-ayrı vərəqlərində istifadə olunun kağız möhürlər - su işarələri əlyazmanın 1856-cı ildə yazıldığına işarə edir. Əlyazmanın quruluşuna, stilinə və dilin özəlliklərinə diqqət yetirdikdə isə mətnin nəinki ən azı daha 100 il əvvəl yazıldığı təxmin edilir, hətta XVIII əsrin birinci yarısından da əvvəl yazılmış, lakin günümüzdə gəlib çatmayan əlyazmadan sadəcə 1856-cı ildə köçürüldüyünü aydın görürük. Məclis başlıqları farsca verilmiş bu nüsxənin dili şifahi üslubdan daha çox yazılı üsluba yaxındır. Eyni zamanda, bu nüsxə dastanın şifahi-dən yazılıya çevrilmə prosesində nə dərəcədə dəyişdiyini göstərmək üçün də önəmlidir. Əlyazma 2005-ci ildə Bakıda “Təbriz nüsxəsi” adı altında nəşr edilmişdir. Paris nüsxəsindən fərqli olaraq, Tiflis nüsxəsinin sonunda xəttatın adı, toplayıcısı, yayılma tarixi göstərilməmişdir. Hər iki nüsxə təxminən eyni vaxtda Təbriz aşiq mühiti əsasında qeydə alınsa da, hər iki nüsxədə tamamilə eyni olan və bir-birinə bənzəyən, kifayət qədər fərqli epizodlar, süjetlər və qollar vardır.

Oxşar epizodlara misal olaraq, Eyvazın Koroğludan inciməsini, Koroğlunun İran şahı II Şah Abbasla düşmən olmasını, Firəngin oğlu ilə, sonra da Nigarın qardaşı ilə döyüşməsinə, Qıratın ölməsini, İsfahana yola düşərkən ahıl çağında öldürülməsini və s. göstərə bilərik.

Nüsxələr arasında mövcud olan fərqli epizodlara isə bunları misal göstərə bilərik: Paris nüsxəsində biz dəlillərə aid xüsusi qollara rast gəlmirik. Eləcə də, Abdal Paşa, Rüstəm Paşa, Məcid Ağa, Qədir ağa, Xurşid xanım, Məhbub, Musabalı və digər bu kimi obrazlar Paris nüsxəsində iştirak etmirlər. Tiflis nüsxəsində nağıl elementləri, eşq-məhəbbət motivləri daha çox müşahidə olunur. Qıratı qaçıran Həmzə tam mənfi obraz kimi təqdim edilir. Koroğlu Qıratı almağa gələndə ona yardım etməsi burada təsvir edilmir. Daha bir fərq isə ondadır ki, Paris nüsxəsində Koroğlunun doğulması məsələsinə diqqət yetirilmir və bu haqda məlumat verilmir. Lakin Tiflis nüsxəsində Koroğlunun doğulması və ona ad qoyulması haqqında ayrıca qol mövcuddur. Koroğlunun adını isə ayrı-ayrı dastanlarda rast gəldiyimiz kimi bir el ağsaqqalı qoyur.

Bir şeyi də vurğulaya bilərik ki, Tiflis nüsxəsində, əsasən də şeirlərdə, Koroğlunun “Xan Koroğlu” kimi də adlandırıldığını görürük ki, bu da eposda daha qədim tarixi qatdan gələn fərqli bir mənə kimi başa düşülür:

Səhl sanmun eşq odunu, iyidlər,
Aşiq olan Məcnun kimi çöl gəzər,
Xan Koroğlu gecə-gündüz ha deyər,
Mənim yarım ala gözlü Ceyrandır.

Və yaxud:

Xan Koroğlum bu nə sözdür, deyirsən?

Dağıstana yalqız səfər etmə!

Dəliləri gözü yaşlı qoyursan,

Dağıstana yalqız səfər etmə! (Balakışiyev, 2005, p. 15).

Tiflis əlyazmasında Paris nüsxəsindən və digər nəşrlərdən fərqli olaraq Koroğlu yüksək zümrənin nümayəndəsidir, yəni zəngin bir bəy oğludur.

İstər, A.L.Xodzko nəşrinin ilk üç məclisinin S.Dieli tərəfindən gürcücəyə çevirilib 1887-ci ildə çap olunması, istər David Givişvilinin Azərbaycan aşiqlərindən eşitdiyi “Koroğlu” qollarını nəzmə çək-məsi, istərsə də, Gürcüstanda “Koroğlu”nun çoxsaylı gürcü variantlarının yaranması və eləcə də, nəşr olunaraq yayılması, bütün bunlar gürcü xalqının Azərbaycan xalqına və Azərbaycanın məşhur xalq qəhrəmanına böyük rəğbətini təzahürü və göstəricidir. Eyni zamanda, “Koroğlu” dastanının çoxsaylı gürcü variantlarından başqa, Azərbaycan variantlarının da bəzi qollarının Gürcüstan ərazisindən toplanması bu dastanın yaranma arealı kimi Gürcüstanın da mühüm yer tutduğunu bir daha sübut edir.

Bildiyimiz kimi, qaçaqçılıq XVIII-XIX əsrlərdə çara qarşı mübarizənin formalarından biri kimi Cənubi Qafqazda, Rusiyada və digər ərazilərdə geniş yayılmışdı. Bu hərəkət yazıçılara, o cümlədən gürcü ədiblərinə də yeni mövzu vermişdir. Dastan qəhrəmanları Koroğlu, Qaçaq Kərəm, Qaçaq Nəbi, Qaçaq Aslan, Mehralı bəy və onların onlarla silahdaşlarının şərəfinə qoşulmuş qoçaqlamalar, yüzlərlə

mahnılar, nəğmələr, şeirlər, bayatılar, qoşmalar, gəraylılar, onlarla dastanlar, söyləncələr gürcülər arasında da geniş yayılmış, həmin dastanların, qoşaqlamaların, söyləncələrin gürcü variantları yaranmış və bu, gürcü şifahi xalq ədəbiyyatında olduğu kimi, gürcü yazılı ədəbiyyatında da öz bədii əksini tapmışdır. Gürcü ədəbləri Azərbaycan qaçaqçılıq hərəkatını xüsusi diqqətlə izləmiş, öz ədəbiyyatlarını qəhrəmanlıq mövzusunda yazdıqları əsərlərlə zənginləşdirmişlər.

Azərbaycan folklorunda olduğu kimi, gürcü folklorunda da mövcud “Koroğlu” dastanındakı şeirlərdən başqa, ona həsr olunmuş yüzlərlə şeirlər, nəğmələr var ki, onların müəllifi real Koroğlular yox, yüzilliklər boyu yazıb-yaradan aşıqların cəmi - mifik Koroğludur. Bu faktın özü göstərir ki, Koroğlu yalnız dastan qəhrəmanı deyil, bədii xalqiliyin gücü və sövqü ilə dastandan çıxıb, xalqın sevimli qəhrəman obrazı kimi aşıq sənətinin inkişafında, poetik rəngarəngliyində, həm lirik, həm də epik səciyyə əldə etməsində çox ciddi və əhəmiyyətli rol oynayıb.

Filologiya elmləri doktoru Dilarə xanım Əliyeva yazır ki, Azərbaycan folklorunun şah əsəri olan “Koroğlu” dastanı bir çox xalqların, o cümlədən, qonşu gürcü xalqının da sevə-sevə dinlədiyi, məhəbbətlə qoruyub-saxladığı xalq yaradıcılığı nümunələrindəndir. Gürcü ədəbiyyatının XVIII-XIX əsrlərə aid şifahi və yazılı mənbələrində Koroğlu qoşmalarına tez-tez rast gəlmək mümkündür. Gürcüstan Elmlər Akademiyası akademik K.Kekelidze adına Gürcüstan Milli Əlyazmaları İnstitutunun fondlarında saxlanılan gürcü xalq şairlərinin, xalq müğənnilərinin repertuarından ibarət dəftərlərdə çoxlu sayda “Koroğlu” qoşmaları vardır. Bu da hələ o dövrlərdə dastanın gürcü xalqı arasında geniş yayıldığını göstərir. Bu qoşmaların bir qismi vaxtında məşhur koroğluşünaslara təqdim edilmiş və dastanın müxtəlif çaplarının əlavə hissəsində nəşr edilmişdir. Həmin qoşmalardan bəzi nümunələr isə D.Əliyevanın 1958-ci ildə nəşr etdirdiyi “Azərbaycan-gürcü ədəbi əlaqələri” adlı monoqrafiyasında da verilmişdir.

“Koroğlu”nun Gürcüstanda geniş yayılmasının və onun çoxsaylı gürcü versiyalarının yaradılmasının başlıca səbəblərindən birini hadisələrin məhz bu ətrafda cərəyan etməsi ilə, digərini isə dastanın Azərbaycan versiyasının və bunun tərcümələrinin XIX əsr Tiflis mətbuatında tez-tez dərc edilməsi ilə əlaqələndirən Dilarə Əliyeva daha sonra yazır ki, gürcülər “Koroğlu” dastanını sevə-sevə dinlədikləri kimi, onun özlərinə məxsus versiyalarını, variantlarını da yaratmışlar. Gürcüstanın Acara, Mesxeti, Kaxeti və başqa yerlərində toplanmış “Koroğlu”nun gürcü dilində iyirmiye qədər versiyası məlumdur. Bunlardan on ikisi ayrıca kitab şəklində çap edilmişdir. Gürcü folklorçularının fikrincə, bu versiyalar, əsasən, Gürcüstanın Azərbaycanla yaxın qonşuluqda yerləşən rayonlarında yaranmışdır. Versiyaların əksəriyyəti qısa olub, dastanın müəyyən bir fraqmentini, hadisəsini nağıl edir və ancaq nəsr hissəsindən ibarətdir (Əliyeva, 1981, pp. 89-101).

Koroğlu haqqındakı söyləmələrin gürcülərin də dilində əzbər olmasında, dastanın bütövlükdə və ayrı-ayrı qollarının gürcü dilində çap olunmasında, şübhəsiz ki, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Borçalı faktoru mühüm rol oynayır. Gürcülərin Borçalı türkləri ilə birgə yaşamaları, onların məişət yaxınlığı, həm də qarşılıqlı ədəbi təsir prosesinə xüsusi yardımçı olub. Koroğlunun Gürcüstan - Tiflisə, Batuma, Kaxetə, Qocor yaylasına, Trialetiyə səfərlərini yada salaraq, dastanın Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlılar arasında yayılmış və dastana salınmış qollarını, eləcə də dastanın gürcü variantlarını xatırlayaq: Dastanın qəhrəmanı Koroğlu, sözün əsil mənasında, xalq qəhrəmanıdır. O, sadəcə cəngavərlik xatirinə qəhrəmanlıqlar göstərmir. Milliyyətindən asılı olmayaraq bütün yoxsulların, əzilən kütlələrin dostu, varlıların, sultanların, paşaların, xalqın hesabına yaşayanların düşmənidir. Dastan boyu düşməne qəzəb, nifrət hissi qırmızı xətlə keçir.

Dastanın gürcü, türk, türkmən versiyalarının olması da göstərir ki, “Koroğlu” xalqlar arasında ən geniş yayılmış dastan və ya nağıllardan biridir. Dastan həm də süjetlərin zənginliyi və orijinallığı ilə diqqəti cəlb edir. Bu orijinallıq dastanın süjet xəttində də görünür.

Dastanda təqdim olunan improvizasiyaların türk dilində yerli xalqlardan toplanan rəvayətlər olduğunu qeyd edən görkəmli tədqiqatçı-alim Dilarə Əliyeva da “Koroğlunun rəvayət və sərgüzəştlərinin

gürcü xalqı içərisində yayılması, gürcü xalqının iştirakçısı olduğu saz-söz məclisində özünə əsaslı yer tapması” qənaətinə gəlmişdir (Alieva, 1958, p. 57).

“Koroğlu”nun akademik nəşrinin qolları içərisində ayrıca Gürcüstan qolu olmasa da, bəzi variantlarda buna rast gəlmək mümkündür. Professor Bəhlul Abdulla əlyazması inventarına əsaslanaraq (Əlyazma, inv. №1014) Gürcüstan səfərinin olduğunu qeyd edir və bu səfərdən bəzi yerlərə istinadlar edir. Onun yazdığına görə, bu qolu söyləyən Quba rayonundan Aşıq Behbud Əsəd oğlu, toplayanları isə Teymurxanlı və Əhməd Çələbizadədir. Bu qol 1936-cı ildə toplanıb, 11 səhifədən ibarətdir, latın qrafikasında yazılıb (Abdulla, 2005, p. 497). Bu cəhətdən bu qolu orijinal hesab etmək olar. Həm də digər qollardan fərqli olaraq, bu qol başqa bir bölgəyə səfərdən ibarətdir. Bu bölgə Gürcüstandır. Ola bilməzdi ki, Gürcüstan ətrafında baş verən hadisələrdə bu coğrafiya, yaxud buradan olan insanlar iştirak etməsin. Bu qolda qeyd olunur ki, Koroğlunun aşığı Aşıq Cünun hər yeri gəzib dolaşır, harda bir igid görürdüsə, onun xəbərini Koroğluya gətirirdi. Koroğlu isə gedib onları gətirərək Çənlibeldə toplayırdı. Bir gün Cünun gəlib Gürcüstana çıxır və burada Hürü xanım adlı bir gözəli görür. Bu gözəl əmisi oğlu Bolu bəyin göbəkkəsmə nişanlısı olur. Hürü xanım Koroğlunun aşığı Cünunun burada olmasından xəbər tutur və onu öz yanına çağırtdıraraq, ondan Koroğlunun necə adam olması barədə soruşur. Cünun isə Koroğlunu şeirlə tərif edir. Bu zaman Hürüyə xəbər gəlir ki, Bolu bəy deyir ki, toya hazırlaşsın. Hürü də ona xəbər göndərir ki, sən ancaq Gürcüstanda “mə-nəm-mənəm” deyib gəzirsən, “ya Koroğlunun başını gətir, ya da məndən əl çək”. Buradan görünür ki, Hürü Bolu bəyə getmək istəmir, buna görə də onu Koroğluya tərəf yönləndirir. Bolu bəy qoşun çəkərək Koroğlunun üstünə gedir. Həmin gün Koroğlu da Daşqalada qarovulda idi, qoşunu görən kimi təəccüblənir. Dəlilərinə xəbər etmir ki, onun qorxduğunu fikirləşərlər. Odur ki, paltarını dəyişib dilənçi libası ilə qoşunun içinə girir. Bu zaman Koroğlunun yanında olan Mehtər onu tanıyır, Bolu bəyə onun Koroğlu olduğunu deyir. Bolu bəy buna əvvəl inanmasa da, sonra qollarını bağlayır. Koroğlu isə özünün Koroğlu deyil, Rövşən olduğunu deyir və bununla həm də yalan danışmır. Bolu bəy ona inanıb buraxır və Çənlibelə göndərir ki, Koroğludan xəbər gətirsin. Koroğlu Çənlibelə gəlib vəziyyəti dəlilərinə danışır və onların döyüşə hazır olmasını istəyir. Dəlilər hazırlanıb Bolu bəylə döyüşə gedirlər. Bolu bəyin qoşunu məğlub olur, Koroğlu onu öldürmək istəyərkən Bolu bəy yalvarır ki, əmim qızı Hürünü istəyirəm, vermirlər, ona görə də səni köməyə çağırıram. Koroğlu ona inanır, onlarla birgə Gürcüstana yollanır. Yolda Bolu bəy Koroğlunu yalayıb qollarını bağladır. Bir qədər getdikdən sonra Koroğlu yolda dostu bəzircana rast gələrkən, qolları bağlı gizli şəkildə öldürülməyə aparılmasını ona şeirlə başa salır. Əvvəl sövdəgərlər inanmır, elə bilir Koroğlu dəli olub, onu pırə aparırlar. Eyvazın adı çəkiləndə vəziyyəti başa düşür ki, Koroğlu ondan kömək umur, bu vəziyyətinin dəlilərinə çatdırılmasını istəyir. Bolu Koroğlunu Gürcüstana gətirir. Burada paşalar yığışib deyirlər ki, Koroğlu indiyədək çox kef çəkib, indi quyuya sala q ki, yeyib-içdiyi burnundan gəlsin. Əhvalatı bilən Hürü xanım quyunun başına gəlir və aralarında dəyişmə olur. Hürü xanım qızların köməyi ilə Koroğlunu quyudan çıxarır, sövdəgər isə Çənlibelə xəbər gətirən kimi Xan Eyvaz Qırata ox, yay yükləyir, özü isə Ərəb atı minərək Gürcüstana yola düşür və Hürü olan imarətin qarşısında Koroğlunu soruşur. Koroğlu dərhal Eyvazı səsindən tanıyır. Eyvazı içəri çağırırlar. Koroğlu Hürü xanıma deyir ki, hazırlaşsın gedək. Bu yerdə Hürünün uzun hörüklərini və gözəlliyini “Adətdi ki, toya gedən bəzənər,/ Əyri telə sığal versən düzələr./ Bu gözəllik sənə bir ad qazanar,/ Hürü, tellərin də başna bələdi.” (Abdulla, 2005, p. 501) - deyər, vəsf edir. Koroğlu Hürünü də götürüb Çənlibelə üz qoyur. Yolda yenə Bolu bəylə rastlaşır, amma Koroğlu bu dəfə onu qılınclayır və yoluna davam edir. Çənlibelə çatdıqda dəlilər onun arxasınca getmədiklərindən xəcalət çəkirlər. Koroğlu Çənlibeldə qırx gün, qırx gecə toy çaldıraraq Hürünü Eyvaza gəlin edir.

Professor Mədəd Çobanov da “gürcü şifahi xalq ədəbiyyatında da “Koroğlu”nun xeyli sayda gürcü variantlarının mövcud olduğunu, eləcə də, bir çox gürcü yazıçıların yaratdığı bədii əsərlərdə də Koroğlunun möhtəşəm obrazının yaradıldığını və həmin əsərlərdə Koroğlu ilə bağlı yerlərdə Gürcüstanın və Gürcüstanın müxtəlif bölgələrinin də adlarının keçdiyini xüsusi olaraq vurğulamışdır (Çobanov, 2013, p. 78).

Bir çox gürcü şairləri, nasirləri, dramaturqları da Koroğluya şeirlər, hekayələr, povestlər, romanlar və pyeslər həsr edərək onun bədii obrazını yaratmış, bir çoxları isə öz əsərlərində Koroğlunun adını çəkmiş, onun qəhrəmanlığından söhbət açmışlar. Bu barədə “Gürcü ədəbiyyatında Koroğlu” obrazı adlı məqaləmizdə ətraflı söhbət açmışıq. İndi isə həmin əsərlərin bir neçəsi haqqında qısa məlumat verməklə kifayətlənəcəyik.

Azərbaycanın Xalq qəhrəmanı Koroğluya həsr olunmuş bədii əsərlər arasında ilk diqqəti cəlb edən XIX əsrin məşhur nasir, etnoqraf, tərcüməçi və səyyahlarından olan İvan İvanoviç Yevlaxov (Yevlaxişvili) (ივანე ივანეს ძე ევლახიშვილი, 1824-1888) tərəfindən 1849-cu ildə yazılmış “შამლებელის ველი” - “Шамлыбельскае долина” - “Şamlıbel dərəsi” povestidir. Azərbaycan xalq dastanında olduğu kimi, İ.İ.Yevlaxişvilinin povestində də, Koroğlunun ən yaxın silahdaşı Eyvazdır. Lakin məkan fərqlidir. Dastanda məkan Çənlibeldir, povestdə isə məkan Tiflisin yaxınlığında, Qocor yaylasındaki 9-cu əsrə aid edilən Koroğlu qalasıdır.

Onu da qeyd edək ki, 1824-cü ildə qədim Şamaxıda doğulmuş və uşaqlıq illərini Şamaxıda yaşamış, sonralar, Tiflisdə və Moskvada təhsil almış, uzun illər Tiflisdə, Şəkidə və Şamaxıda yüksək vəzifələrdə çalışmış və 1888-ci ildə Tiflisdə dünyasını dəyişmiş İ.İ.Yevlaxov “XI-XII əsrlərdə Gürcüstanda tarixi hadisələrə baxış” (1846), “Krames Mexanik Kukla Teatrı” (1846), “Tiflis haqqında qeydlər” (1846), “Tiflisdə yeni il” (1847), “Mingreliya yolunda qeydlər” (1847), “Muşa” (1851), “Gürcüstanın xalq mahnıları və xanəndələri haqqında” (1850), “Tiflis” (1851), “Fövqəladə bir hadisə” (1852), “100 gürcü atalar sözü və məsəlləri rus dilində” (1852) “Gürcüstan teatrı” (1855), “Tiflis karvan sarayı” (1852), “İmam-Hüseyn” (1857), “Bakıda bir həftə” (1861), “Fars poeziyası” (gürcücə, 1864), “Şamaxıda Dumalar (ata)” (1887) və s. məqalələri, nəsr əsərləri, qısa hekayələri, məişət esseləri, eskizləri ilə məşhur olsa da, bədii əsərlərindən ən çox diqqət çəkəni və ona böyük şöhrət gətirən Azərbaycan eposunun qəhrəmanı Koroğluya həsr olunmuş “Шамлыбельскае долина” - “Şəmlıbel dərəsi” (1849) povesti və “Toy” (1850) komediyasıdır.

Görkəmli gürcü yazıçı və dramaturqu, daha dəqiq desək, gürcü dramaturgiyasının qurucularından, eyni zamanda, ilk tanınmış aktyor və rejissorlarından olan Zurab Antonov (1820-1854) özünün “ქოროლლი” - “Koroğlu” (1853) pyesində Koroğlunun qocalığı dövründə Qocor yaylasında yaşadığını göstərmişdir. “Koroğlu” (1853) əsərində Koroğlunun dəliləri arasında Gürcüoğlu adlı bir dəlinin olması da xalqlar arasında dostluğun, birgə mübarizənin simvolu kimi qiymətləndirilə bilər.

Həmin illərin mətbuatını vərəqlədikdə, açıq-aydın görünür ki, gürcü dramaturqu Zurab Antonovun “Koroğlu” adlı dördpərdəli dram əsəri, əsl hadisə kimi qarşılanıb. “Kavkaz” qəzeti özünün 1853-cü il 6 iyun sayında pyes haqqında geniş məqalə çap etmiş, elə həmin il Tiflisdə ayrıca kitab şəklində çap olunan “Koroğlu” əsərinin “gürcü dilində ilk gözəl dram” olduğunu, oxucular və tamaşaçılar tərəfindən rəğbətlə qarşılandığını yazmışdır. Z.Antonovun o dövrlərdə çox məşhur olan və dəfələrlə gürcü səhnəsində göstərilən “Koroğlu” əsəri 1862-də Tiflisdə təkrarən ayrıca kitabça halında nəşr edilmişdir. Müəllifin qeyd etdiyinə görə, faciənin məzmununu İvane Yevlaxişvilinin (1824-1888) “Шамлыбельскае долина” - “Şamlıbel vadisi” (1849) povestindən götürmüşdür.

İ.İ.Yevlaxişvilinin 1849-cu ildə çapdan çıxmış əsərinin süjet zəminində Azərbaycan eposunun dayandığını göz önündə tutaraq deyə bilərik ki, elə Zurab Antonovun “Koroğlu”su da eyniadlı Azərbaycan xalq dastanının motivləri əsasında qələmə alınmışdır (Hacıyev, 1980, p. 55).

Zurab Antonovun ilk gürcü faciəsi olan “Koroğlu” (1853) pyesində yaratdığı əsas qəhrəman - Koroğlu obrazı gürcü səhnəsində xalqın havadarı olan, onun azadlığı uğrunda vuruşan, sosial ədalətsizliyə qarşı mübarizə aparan ilk qəhrəman olduğu kimi, həm də yoxsulları təmsil edən ilk qəhrəman idi (Yeni gürcü ədəbiyyatı tarixi, 1972, p. 300). Elə buna görə də, yoxsul kəndliləri müdafiə edən və istismarcılara qarşı qəhrəmancasına mübarizə aparan Koroğlunu Gürcüstanda sadə gürcü xalqı da öz milli qəhrəmanları kimi sevmiş, ona böyük hörmət və məhəbbət bəsləmişdir.

1876-cı ildə “Droeba” qəzetinin N:32-34-cü saylarında Zurab Antonovun “Koroğlu” əsərinin qısa məzmunu verilmiş, “İveria” qəzetinin 1889-cu il N:103, 117, 120-ci saylarında əsərin Mixeil

Tamaraşvilinin köməyi ilə Aslan İsmayılov tərəfindən Azərbaycancaya tərcümə edilərək, Tiflisdə Azərbaycanca tamaşaya qoyulması haqqında məlumatlar verilmişdir.

Professor Şurəddin Məmmədli yazır ki, “faciənin olay hörgüsünü Koroğlu ilə Gülnaranın eşqi və Koroğlunun öz sevgilisinə qovuşmaq üçün apardığı mücadilələr təşkil edir” (Məmmədli, 2022, p. 68). Əsərin qısa məzmunu belədir: Ərzurum paşası Cəfər qızı Gülnaranı İstanbul sultanına ərə vermək istəyir. Fəqət Gülnara Koroğlunu ürəkdən sevdidi üçün atasının sözündən çıxır. Elə buna görə də, onu zindana salırlar. Bundan sonra tutan Koroğlu silahdaşı Dəmirçioğlu ilə özünü yetirir. Keşikçilərlə döyüşdə Dəmirçioğlu tutulur və əmr verilir ki, gözləri çıxarılsın və diri-diri dərisi soyulsun. Bu zaman Koroğlu özünü yetirir, qəhrəmanlıq göstərərək, öncə Dəmirçioğlunu, sonra sevgilisi Gülnaranı xilas edir və onlar birlikdə Çənlibelə yollanırlar.

Tanınmış tənqidçi, ədəbiyyatşünas-alim, filologiya elmləri doktoru, professor Davit Qamezardaşvilinin (დავით გამეზარდაშვილი, 1920-1985) qeyd etdiyi kimi, bu əsərdə Z.Antonov şahların ədalətsizliyinə qarşı mücadilənin ən yaxşı vasitəsinə dostluqda görür, Koroğlu öz dostları sayəsində, dostları da Koroğlu sayəsində güclüdürlər (Gürcü ədəbiyyatı tarixi, 1969, p. 347).

Görkəmli gürcü şairi, tanınmış folklorşünas, etnoqraf və tərcüməçi Rafael Davidoviç Eristavi (რაფელ დავითის ძე ერისთავი, 1824-1901) “Koroğlu” dastanını dərinlən öyrənmiş və xalq rəvayəti əsasında “Koroğlu” adlı şeir yazmışdır.

Öz əsərlərini “Mtatsmindeli” təxəllüsü ilə nəşr etdirən tanınmış gürcü tarixçisi, yazıçı-publisist, ədəbi tənqidçi, səyyah və nəşir Zaxaria İqnatoviç Çiçinadze (ზაქარია ჭიჭინაძე, 1854-1931) də Koroğlu haqqında bir neçə hekayət-fraqmentlər yazmış və “Koroğlu” dastanının iki rəvayətini toplayıb 1878-ci ildə “Droeba” qəzetinin №147-ci sayında dərc etdirmişdir. Z.Mtatsmindeli yazılarında Koroğlunun qocalığı ilə bağlı olan hadisələri Borçalıda, Bolulus meşəsində təsvir edir. Koroğlunun ova çıxarkən meşədə əlində tufəng olan naxırçıya rast gəlməsi və naxırçının tufəngin tətiyini çəkməsi ilə camışın yıxılıb ölməsi, Koroğlunun qocalığı təsvir olunmuşdur.

Maraqlıdır ki, bir çox gürcü alimləri kimi, ədəbiyyatşünas Davit Qamezardaşvili də Koroğlunu gürcü xalq qəhrəmanı Arsen Odzelaşvili ilə müqayisə etmişdir. Əlbəttə, XIX əsrin birinci yarısında Gürcüstanda qaçaqlıq edən Arsen Odzelaşvili ilə Koroğlu arasındakı oxşarlıq zahiri xarakter daşıyır. Əvvəla, Koroğlu Arsendən bir neçə əsr əvvəl yaşayıb və onun mərdliyi, igidliyi, qorxmazlığı, qəhrəmanlığı, şücaəti haqqındakı saysız-hesabsız rəvayətlər əsrlər boyu yalnız Azərbaycanda deyil, bütün Qafqazda, habelə İranda, Türkiyədə, Rusiyada və Orta Asiya respublikalarında gəzib-dolaşib. Digər tərəfdən, Koroğlu bir şəxsiyyət kimi yalnız qəhrəmanlıq göstərməklə kifayətlənmir, həm də bacarıqlı saz-söz ustasıdır, sözün əsl mənasında ustadlıq zirvəsinə yüksəlmiş böyük sənətkardır, istedadlı və kamil aşıqdır. Davit Qamezardaşvili yazır ki, Koroğlu xaraktercə Arsendən qat-qat çoxlu keyfiyyətlərə malikdir. Heç təsadüfi deyil ki, xalq öz qəhrəmanına o qədər böyük rəğbət və məhəbbət bəsləyir ki, onun xarakterinə, hətta, əfsanəvi, mifik cizgilər belə əlavə edir. Arsen Odzelaşvilidə (1797-1842) isə bu qədər zəngin keyfiyyətlər görünür. Onun Koroğluya bənzədilməsi isə sadəcə, gürcü ictimaiyyəti arasındakı nüfuzu ilə bağlıdır. Əslində isə Arseni Koroğlu ilə deyil, Azərbaycanın digər xalq qəhrəmanları Qaçaq Kərəm, Qaçaq Nəbi, Mehralı bəy və başqaları ilə, yaxud da Koroğlunun adı bəlli igidlərindən olan Dəli Həsənlə müqayisə etmək olar. Görünür, görkəmli gürcü yazıçısı Mixeil Cavaxişvili (მიხეილ ჯავახიშვილი, 1880-1937) də özünün məşhur “Marabdalı Arsen” romanında Arsendən sonrakı ikinci qəhrəmanın adını Koroğlu deyil, məhz Dəli Həsən qoymuşdur. Ədəbiyyatşünas Həmid Vəliyev haqlı olaraq yazmışdır: “Bizə elə gəlir ki, M.Cavaxişvili xalq qəhrəmanının adını daha düzgün işlətməmişdir. Çox ehtimal ki, xalq onu igidliklərinə görə Koroğlunun dəlillərindən birinə - Dəli Həsənə oxşatmaq istəmiş və adının əvvəlinə “dəli” (yəni igid, qəhrəman - M.Ç.) sözünü əlavə etmişdir” (Vəliyev, 1984).

Tanınmış ədəbiyyatşünas-alim və tərcüməçilər Dilarə Əliyeva və Əflatın Saraclının “gürcü sovet nəsrinin xalq hərəkatı haqqında ilk dəyərli romanı” (Saraçlı, Əliyeva, 1988, s.8) adlandırdığı “Marabdalı Arsen” əsərini gənc tədqiqatçı və tərcüməçi Oqtay Kazımov da yüksək qiymətləndirmişdir. O,

“Marabdalı Arsen”-də Mixeil Cavaxişvilinin “Koroğlu” dastanına baş vuraraq, Arsenin qardaşlığı olaraq öz dəstəsi ilə birlikdə Dəli Həsəni gətirdiyini yazır: “Koroğlu”da Dəli Həsən də Koroğlu ilə üz-büz döyüşdə məğlub olan quldurların başçısıdır. Məğlub olan Dəli Həsən Koroğluya həmişəlik sadıqlıq andı içir və onun sağ qolu olur. Mixeil Cavaxişvili, göründüyü kimi, Koroğlunun özünü, nüfuzundan irəli gələrək, Arsenanın qardaşlığı kimi göstərməyə cəsarət etmədi, çünki bu halda, ya Marabdalı Arsenin adına kölgə düşəcəkdə, ya da Koroğlu zəifləyəcəkdə. Eposdan fərqli olaraq, romanda Dəli Həsən Gürcüstandandır, beləliklə, Borçalılıdır. Dəli Həsən sözü və əməli ilə Arsenin pərəstişkarı və sözünün üstündə duran igid kimi təqdim olunur. Romanın sonunda Arsenə görə Qiorqi Kuçatnelidən intiqam alınması bir qardaşlıq kimi Dəli Həsənin səlahiyyətidir və o borcunu yerinə yetirir” (Kazımov, 2021). “Koroğlu”nun gürcü dilində bir neçə versiyasının mövcudluğunu vurğulayan professor Abbas Hacıyev bunu “dastana olan böyük maraq”la əlaqələndirmiş və qeyd etmişdir ki, dastanın ilk versiyaları nəsrə, sonrakı versiyalar isə nəsr və nəzmlə idi, bir çoxunun nəsr hissəsi gürcüçə verilsə də, nəzm hissəsi - şeirlər elə olduğu kimi azərbaycanca verilmişdir (Hacıyev, 1980, p. 55).

XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq Gürcüstanda, “Koroğlu” dastanına, onun tədqiqinə və gürcü dilinə tərcümə edilməsinə maraq daha da artmışdır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, “Koroğlu” dastanının gürcü dilindəki versiyaları barədə gürcü alimlərlə yanaşı, gürcüstan əsilli azərbaycanlı alimlərdən Dilarə Əliyeva, Mədəd Çobanov, Həmid Vəliyev, Şurəddin Məmmədli, Şahbaz Şamioğlu və başqaları da tədqirəlayiq tədqiqatlar aparmış, bir sıra məqalələr yazmışlar. Əksər azərbaycanlı araşdırıcılar (Vəli Xulufu, Məmmədhüseyn Təhmasib, Hümmət Əlizadə, Həmid Araslı, Paşa Əfəndiyev, Nizami Cəfərov, Mürsəl Həkimov, Hüseyn İsmayılov, İsrail Abbaslı, Bəhlul Abdulla, Füzuli Bayat və b.) “Koroğlu” dastanını Azərbaycanla bağlasalar da, Mirzə Mehdi Vəlizadə, Dilarə Əliyeva, Mədəd Çobanov, Şurəddin Məmmədli, Şahbaz Şamioğlu və b. dastanı qədim Borçalı mahalı ilə əlaqələndirmişlər.

“Koroğlu” dastanının yaranma tarixi olduqca qədim, nəsr və tərcümə tarixi zəngin və önəmli olduğu kimi, onun tədqiqat və təbliğat sahəsi də geniş və əhatəlidir. “Koroğlu” dastanının tədqiqi və təbliği, ümumtürk folklorşünaslığının, həmçinin, ümumtürk ədəbiyyatşünaslığının, müəyyən mənada, həm də qafqazşünaslığın inkişafına böyük töhfələr vermişdir. “Koroğlu” dastanını təhlil və tədqiq edən yüzlərlə (bəlkə də minlərlə!) elmi məqalələr yazılmış, yüzlərlə monoqrafiyalar nəşr edilmiş və onilliklər boyu aparılan “Koroğlu” tədqiqatı (Azərbaycanda Vəli Xulufu, Hümmət Əlizadə, Həmid Araslı, Məmmədhüseyn Təhmasib, Paşa Əfəndiyev, Fərhad Fərhadov, Xalq Koroğlu, Vaqif Vəliyev, Azad Nəbiyev, Nizami Cəfərov, Dilarə Əliyeva, Mürsəl Həkimov, İsrail Abbaslı, Bəhlul Abdulla, Füzuli Bayat və saymaqla qurtarmayan başqa müəllifləri, Türkmənistanda Baymuxammed Atalıyeviç Karriyev, Özbəkistanda Xodi Tillaeviç Zarifov kimi məşhur ədəbiyyatşünasları, Türkiyədə Dursun Yıldırım, Pertev Naili Boratav (Mustafa Pertev), Peterburqda Viktor Maksimoviç Jirmunskiy, Gürcüstanda Lia Çlaidze və başqa alimləri xatırlayaq) dərinləşdikcə, elmi nailiyyətlər əldə edildikcə, koroğluşünaslıq da, folklorşünaslıq da, elə ədəbiyyatşünaslıq da daima inkişaf etmiş və daha da zənginləşmişdir. Sevindirici haldır ki, Azərbaycan, Gürcüstan, eləcə də, Orta Asiya respublikaları, XX əsrin sonlarında müstəqillik qazandıqdan sonra da, “Koroğlu” dastanına, onun akademik səviyyədə tədqiqinə və təbliğinə, həmçinin başqa dillərə tərcümə edilərək yayılmasına maraq davam etdir, hətta deyərdik ki, daha da artmışdır. Bu baxımdan tanınmış gürcü yazıçısı, şairi, tərcüməçisi, şərqşünası və poliqlotu Zəzva Medulaşvilinin (ზეზვა მედულაშვილი, 1939-2018) əməyi danılmazdır. O, “Koroğlu” dastanının sonuncu Azərbaycan variantını mükəmməl şəkildə gürcü dilinə tərcümə edərək oxucuların ixtiyarına vermişdir. 2011-ci ildə Tbilisinin “Universal” nəşriyyatında Azərbaycan və gürcü dillərində işıq üzü görmüş həmin kitabın - “Koroğlu” dastanının Gürcüstan Elmlər Akademiyasında keçirilmiş təqdimat mərasimində çıxış edən Akademiyanın prezidenti, akademik Roin Metreveli demişdir ki, “çox maraqlı kitab olan “Koroğlu” dastanının gürcü dilinə tərcüməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan xalqının Koroğlu adlı qəhrəmanı Qafqazın ümumi qəhrəmanıdır. Onun xatirəsinə, qəhrəmanlığına Gürcüstanda da ehtiram bəsləyirlər. Gürcüstanda Koroğlunun adını daşıyan xeyli toponim mövcuddur.

Tbilisi yaxınlığında, Qocoridə Koroğlu qalası vardır. Bu, təsadüfi deyildir. Çünki Koroğlu bir qəhrəman kimi müstəqillik, azadlıq uğrunda mübariz olaraq həm öz xalqı, həm də gürcülər tərəfindən sevilir. Biz çalışmalıyıq ki, qədim, tarixi dostluq ənənələrimizi qoruyub saxlayaq, onu daha da dərinləşdirib gələcək nəsəyə ərməğan edək” (Azərtac, 2011).

Biz də akademik Roin Metrevelinin bu sonuncu cümləsini - qısa, lakin dərin mənalı, gözəl arzusuna qoşulur, onun təklifini bəyənir, müdrik kəlamını alqışlayır, olduqca dəyərli fikri ilə həmrəy olduğumuzu bildiririk.

Nəticə

Həqiqətən də, bu cür kitabların nəşri, məşhur Azərbaycan xalqının ən məşhur xalq və qəhrəmanlıq dastanlarından olan “Koroğlu” eposunun öyrənilməsi, tədqiqi və təbliği Azərbaycan və gürcü oxucusuna Azərbaycanla, Gürcüstanla, onların tarixi keçmişi ilə, qaçaqlıq hərəkəti, xalq qəhrəmanları və təbii gözəllikləri ilə tanış olmaq imkanı verir və eyni zamanda, Azərbaycan və gürcü xalqlarının dostluğunun daha da möhkəmlənməsinə, Azərbaycan-gürcü ədəbi əlaqələrinin daha yüksək səviyyədə inkişaf etməsinə xidmət edir.

Bəli, biz də çalışmalıyıq ki, qədim, tarixi dostluq, qardaşlıq ənənələrimizi qoruyub saxlayaq, inkişaf etdirək, onu daha da zənginləşdirib şərəf və ləyaqətlə gələcək nəsillərə ərməğan edək!

Ədəbiyyat

1. Abbaslı, İ. (2001). “Koroğlu” eposunun janr özünəməxsusluğuna dair. *Dədə Qorqud*, (1), 80–96.
2. Abbaslı, İ. (2002). “Koroğlu” eposu. *Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər* (XIII kitab). Səda.
3. Abbaslı, İ. (2005). Azərbaycan qəhrəmanlıq eposu. *Koroğlu*. Lider nəşriyyatı.
4. Abdulla, B. (2005). Gürcüstan səfəri (Əlyazması inv. №1014). *Koroğlu*. Lider.
5. Alieva, D. (1958). *Iz istorii azerbaidzhansko-gruzinskikh literaturnykh svyazei*. Izdatel'stvo AN Azerb. SSR.
6. *Azərbaycan tarixi*. (1999). (7 cildə, III cild). Elm.
7. Azərtac. (2011, mart 2). Tbilisidə “Koroğlu” dastanının Azərbaycan və gürcü dillərində nəşrinin təqdimatı olmuşdur.
https://azertag.az/xeber/tbiliside_koroglu_dastaninin_azerbaycan_ve_gurcu_dillerinde_nesrinin_teqdimati_olmusdur-513971
8. Balakışiyev, Ş. Ş. (2005). “*Koroğlu*” dastanı Avropada (Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün dissertasiya).
9. Bəşirova, X. (2000). “*Koroğlu*” dastanı: tarixi-mifoloji gerçəklik və poetika. Elm.
10. Cəfərov, Ə. (2011). “Koroğlu” dastanının öyrənilməsində İ.Şopen təcrübəsi.
<http://static.bsu.az/w8/Folklorwunasliq/2011%20-%209/76-82.pdf>
11. Cəfərov, N. (1999). *Eposdan kitaba*. Maarif.
12. Chodźko, A. (1842/1971). *Specimens of the popular poetry of Persia, as found in the adventures and improvisations of Kurroglou, the bandit-minstrel of Northern Persia, and in the songs of the people inhabiting the shores of the Caspian Sea, orally collected and translated, with philological and historical notes*. Oriental Translation Fund; repr., AMS Press.
13. Chlaidze, L. G. (1967). Ob odnoi neizvestnoi rukopisi ehposa Kerogly. *Trudy Tbilisskogo gosudarstvennogo universiteta*.
14. Çobanov, M., & Çobanlı, M. (2012). *Borçalı toponimləri*.
<http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=271454&pno=100>
15. Çobanov, M. N., & Çobanlı, M. M. (2013). *Azərbaycan-gürcü ədəbi əlaqələri*. Yeni Poliqrafist.
16. Çobanov, M. (1972, iyul 15). “Koroğlu” dastanı gürcü dilində. *Sovet Gürcüstanı*, (84(5574)).

17. Derevnaya Ogrudzha, zamok razboinika Urushana-Kerogly, ego istoriya, rasskaz ob ehrivanskom Sardare. (1830). *Tiflisskie vedomosti*, (68).
18. Dzhahalov, KH. (1847). Ker-ogly. *Kavkaz*, (22).
19. Elçin. (2018, sentyabr 8). Koroğlu ölməzliyi. *525-ci qəzet*, 14–16.
20. Əbdülrəhmanlı, N. (1996). *Qaraçöp*. Qızıl Şərq.
21. Əfəndiyev, P. (1958). “Koroğlu” dastanı rus mətbuatında. *Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. İctimai elmlər seriyası*, (1), 53–64.
22. Əliyeva, D. (1981). *Ürək bir, dilək bir*. Yazıçı.
23. Əliyev, İ. (n.d.). Xalq qəhrəmanı Koroğlunun abidəsinin açılışı. <https://president.az/az/articles/view/4404/print>; <https://president.az/az/articles/view/4356>
24. Əliyev, R. (2008). *Azad Nəbiyev və folklor ədəbi irsi*. Nurlan.
25. Fərhadov, F. (1968). “Koroğlu” dastanının Zaqafqaziya versiyasına dair. *Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər* (III kitab). Elm.
26. *Gürcü ədəbiyyatı tarixi*. (1969).
27. Hacıyev, A. (1980). *Tiflis ədəbi mühiti*. Yazıçı.
28. Həbibbəyli, İ. (2017, oktyabr 24). Erkən realizm dövrü. *Senet.az*. <https://senet.az/bloq/erken-realizm-dovru-isa-hebibbeyli-4294>
29. Kazımov, O. (2021, fevral 1). Gürcü ədəbiyyatındakı Borçalılılar. *Marneulifm.ge*. <https://marneulifm.ge/am/component/content/article/131-medeniyyet/39496-borchaloelebi-qarthul-literaturashi>
30. *Koroğlu*. (2005). Lider nəşriyyatı.
31. Гаджиев, В. (1984). *Грузинские ашиги, творившие на азербайджанском языке* (автореф. канд. дисс., с. 11–12).
32. Məmmədli, Ş. (2022). *Azərbaycan ədəbiyyatı Gürcü mətbuatında (1850–1905)*. Sonçağ Akademisi. (Əlavə N:01, s. 107).
33. Montpereux, F. D. (1839). *Voyage autour du Caucase, chez les Tcherkesses et les Abkhases, en Coléchide, en Georgie, en Armenie et en Cremee* (3).
34. Penn, S. S. (1856). Ker-oqli, vostochniy poet-naezdник, polnoe sobranie ego improvizatsiy s prisovokupleniem ego biografii (perevod s angliyskogo S. S. Penn). *Kavkaz*, (21, 24, 26, 27, 30, 34, 36–42).
35. Sadıqov, M. Z. (1959). “Ker-oqli” v russkoy presse 1856-qo qoda. *Azərbaycan SSR EA Məruzələri*, XV cild, 973–975.
36. Saraçlı, Ə., & Əliyeva, D. (1988). Qardaş ədəbiyyatın uğurları. *Kür Xəzərə qovuşur* (Gürcü ədəbiyyatından seçmələr). Yazıçı.
37. Şamıoğlu, Ş. (2002). *Borçalıda ədəbiyyat və ədəbi-mədəni həyat*. Gənclik.
38. Uğur. (2013, noyabr 5). Borçalıda Koroğlu ilə bağlı yerlər. *Xalq Cəbhəsi*, 14.
39. Velizade, M. M. (1890). Predanie o razboinike Ker-ogly. *SMOMPK*, (9), 121–122.
40. Vəliyev, H. (1984). *Azərbaycan folkloru və ədəbiyyatı gürcü mənbələrində*. Yazıçı.
41. Vysheslavtseva, A. (1846). Skazka o Ker-oqlu. *Kavkaz*, (39).
42. *Yeni gürcü ədəbiyyatı tarixi*. (1972). (Prof. D. Bamezardaşvilinin red.). Tbilisi Dövlət Universiteti nəşriyyatı.
43. Zeynalov, F., & Əlizadə, S. (1988). Tükənməz xəzinə. *Kitabi-Dədə Qorqud*. Yazıçı.

Daxil oldu: 04.06.2025

Qəbul edildi: 16.09.2025